

The Gleaner

Vol 10 (1973)

Ξενόγλωσσα κείμενα με ελληνική γραφή

Μαρία Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου

doi: [10.12681/er.9577](https://doi.org/10.12681/er.9577)

Copyright © 2016, Μαρία Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου Μ. (2016). Ξενόγλωσσα κείμενα με ελληνική γραφή. *The Gleaner*, 10, 69–111. <https://doi.org/10.12681/er.9577>

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΜΕ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΦΗ

Στις χώρες τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, στή Βουλγαρία, στοὺς Νότιους Σλάβους, στή Ρουμανία καὶ στήν Ἀλβανία, παραδίδονται κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους κείμενα στήν ἀντίστοιχη ἐθνική γλώσσα ἢ σὲ τοπική διάλεκτο, γραμμένα μὲ ἐλληνική γραφή.

Τὸ φαινόμενο τῆς γραφῆς μιᾶς γλώσσας σὲ ἀλφάβητο μιᾶς ἄλλης εἶναι εὐρύτατο : μαρτυρεῖται κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, καθὼς καὶ στοὺς μέσους καὶ νεώτερους χρόνους ἅπαντᾶ ὄχι μόνο στὸν χῶρο τῶν Βαλκανίων, ἀλλὰ καὶ στή Μικρὰ Ἀσία, στήν Αἴγυπτο, στήν Ἰταλία καὶ ἄλλοῦ.

Τὸ φαινόμενο αὐτὸ συχνὰ ἐξηγεῖ καὶ διαφωτίζει καὶ τὴ γένεση νέων ἐθνικῶν γραφῶν. Ἡ ἴδια ἢ ἐλληνική γραφή, ὅπως εἶναι γνωστό, προῆλθε ἀπὸ τὸ φοινικικὸ ἀλφάβητο, καὶ αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της ὑπῆρξε ἡ βάση γιὰ τὴ δημιουργία ἄλλων νέων γραφῶν : στήν ἀρχαιότητα πολλοὶ λαοὶ ποὺ ἦλθαν κατὰ καιροὺς σὲ στενότερη ἐπικοινωνία μὲ τοὺς Ἕλληνες καὶ δέχθησαν στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ τους, δανείσθησαν καὶ τὴν ἐλληνική γραφή, ἀπὸ τὴν ὁποία διαμορφώθηκαν κατόπιν ἄλλες ἐθνικὲς γραφές.¹ Αὐτὸ συνέβη π. χ. στοὺς ἀρχαίους χρόνους μὲ τὰ μικρασιατικὰ καὶ ἰταλικὰ ἀλφάβητα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα εἶναι καὶ τὸ λατινικόν, καὶ στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες μὲ τὸ κοπτικόν, ἀρμενικόν, γεωργιανόν κ. ἄ.² Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται στοὺς μέσους χρόνους μὲ τὴ δημιουργία τοῦ σλαβικοῦ ἀλφαβήτου — γιὰ νὰ ἀναφέρω τὸ πιὸ σημαντικὸ παράδειγμα.³

1. Γιὰ τὸ θέμα βλ. τὴ βασικὴ μελέτη τοῦ Ἀ. Σιγάλα, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς γραφῆς*, Θεσσαλονίκη 1934, κυρίως σελ. 284 - 286, ὅπου ἐξετάζεται διεξοδικὰ τὸ φαινόμενο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ παρατίθενται οἱ σχετικοὶ συγκριτικοὶ πίνακες. Καὶ τελευταῖα Μ. Cohen, *La grande invention de l'écriture et son évolution*, Παρίσι 1958, κυρίως σελ. 188 κέ.

2. Ἀ. Σιγάλα, ἐνθ' ἄνωτ., σελ.

284 - 286, 288 - 290. Μ. Cohen, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 189, 191 - 194, 199 - 202.

3. Γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ σλαβικοῦ ἀλφαβήτου, ποὺ ὑπῆρξε τὸ ἔργο δύο μεγάλων ἀνδρῶν, τοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ Μεθοδίου, γιὰ τὴν προσωπικότητα τῶν δύο ἀδελφῶν καὶ τίς ποικίλες καὶ συχνὰ ἀντίθετες ἐρμηνεῖες, ὑπάρχει ἐξαιρετικὰ πλούσια βιβλιογραφία: βλ. ἐνδεικτικὰ *Κυρίλλω καὶ Μεθοδίω τόμος ἐόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκα-*

Ἡ περίπτωση ὅμως λαῶν, ποὺ δὲν εἶχαν ἀκόμη δημιουργήσει δική τους γραφή καὶ παρέλαβαν ἓνα ξένο ἀλφάβητο, τὸ ὁποῖο προσάρμοσαν στὴ γλώσσα τους διαμορφώνοντας ἔτσι τὴν ἐθνικὴ γραφή τους, εἶναι ἡ συνηθισμένη διαδικασία γιὰ τὴ δημιουργία καὶ ἀνάπτυξη τῶν ἐθνικῶν γραφῶν. Ἰδιαίτερα ὅμως ἄξια παρατηρήσεως εἶναι ἡ ἀπόδοση τῶν κειμένων μιᾶς γλώσσας σὲ ξένη γραφή, ἐνῶ ὑπάρχει τὸ ἀντίστοιχο ἐθνικὸ ἀλφάβητο. Ἔτσι π. χ. μαρτυροῦνται κατὰ τοὺς ἐλληνιστικούς καὶ τοὺς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες κείμενα σὲ περσικὴ γλώσσα γραμμένα μὲ ἐλληνικὰ στοιχεῖα.⁴

Κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους, παραδίδονται, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, κείμενα σλαβικά, ρουμανικά καὶ ἀλβανικά, γραμμένα μὲ ἐλληνικὴ γραφή. Ἐπίσης μαρτυροῦνται, σὲ πολὺ μικρότερη ὅμως ἀναλογία, κείμενα ἐλληνικὰ γραμμένα μὲ κυριλλικούς χαρακτῆρες.

Τὸ γεγονός εἶχε ἐπισημανθῆ ἤδη ἀπὸ τὴ ἀρχὴ τοῦ ΙΘ' αἰ., σὰν ζωντανὴ τότε πραγματικότητα, καὶ εἶχαν γίνεи προσπάθειες ἐρμηνείας, ποὺ σήμερα βέβαια δὲν εἶναι γενικὰ ἀποδεκτές.⁵ Ἀπὸ τότε ἔγιναν κατὰ καιροῦς εἰδικές φιλολογικὲς μελέτες⁶ καὶ σὲ μερικές περιπτώσεις ἀπό-

τοση ἑτηρίδι, Θεσσαλονίκη 1968, τόμος Β', σελ. 321 - 347 κ. ἄ.. Πάντως κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ μοναχοῦ Chrabr (*O Pismenechu*), οἱ Σλάβοι ἐπιχείρησαν, πρὶν ἀπὸ τοὺς δύο Θεσσαλονικεῖς ἀδελφούς, νὰ γράψουν τὴ γλώσσα τους μὲ ἐλληνικούς χαρακτῆρες: βλ. V. Tkadlčik, *Le moine Chrabr et l'origine de l'écriture slave*, «Byzantinoslavica» 25 (1964), σελ. 75 - 92, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. ἐπίσης «Byzantinoslavica» 24 (1963), σελ. 236 - 246 καὶ 28 (1967), σελ. 82 - 97.

4. M. Cohen, ἔθ' ἄνωτ., σελ. 189.

5. Βλ. π. χ. Ju. I. Venelin, *O zarydyše novo - bolgarskoj literatury* (= Περὶ τῆς ἀπαρχῆς τῆς νέας βουλγαρικῆς φιλολογίας), Μόσχα 1837. Οἰκονόμου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, *Δοκίμιον περὶ πλησιεστάτης συγγενείας τῆς Σλαβωνορωσσιακῆς γλώσσας πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν*, Πετροῦπολι 1828. Πρβλ. P. D. Dra-

gañon, *Jugo - slavjanskija knigi i statji, napečatannija grečeskimi bukvami* (= Νοτιοσλαβικά βιβλία καὶ ἄρθρα τυπωμένα μὲ ἐλληνικὰ γράμματα), «Izvestija Otdelenija Rus-skago Jazyka i Slovesnosti» 10 (1905), σελ. 325 καὶ ὑποσ. 2.

6. Βλ. κυρίως τὴς ἀξιόλογες φιλολογικὲς καὶ γλωσσολογικὲς μελέτες τῶν A. Mazon, *Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du Sud*, Bibliothèque d'Etudes Balkaniques V, Παρίσι 1936. A. Mazon - A. Vaillant, *L'Évangélique de Kulakia. Un parler slave - du Bas - Vardar*, Bibliothèque d'Etudes Balkaniques VI, Παρίσι 1938. A. Vaillant, *Les parlers de Nivica et de Turija (Macédoine Occidentale)*, «Revue des Etudes Slaves» 4 (1924), σελ. 53 - 65. Βλ. ἐπίσης St. Roman-ski, *Bългарski pesni s grăcko pismo ot Makedonija iz Archivata na Verkoviča* (= Τραγούδια βουλγα-

πειρες καταλογογραφήσεως⁷, αλλά τὸ θέμα δὲν ἔχει μελετηθῆ στοὺς σύνολο του, οὔτε συγκριτικὰ μὲ ἄλλα παράλληλα φαινόμενα. Δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη οὔτε καὶ πλήρεις κατάλογοι τῶν σχετικῶν κειμένων, χειρογράφων καὶ ἐντύπων, κατὰ γλώσσα καὶ κατὰ χώρα, ὥστε νὰ ἔχουμε πλήρη καὶ σαφῆ εἰκόνα αὐτῆς τῆς κινήσεως, πράγμα ποῦ θὰ ἐπιτρέψῃ ἴσως μιὰ γενικώτερη ἐρμηνεία.

Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἐνδιαφέρει ἄμεσα τὸν Ἑλληνισμό, γιατί συνδέεται μὲ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ τὴν ἑλληνικὴ γραφὴ καὶ κυρίως γιατί μαρτυρεῖ γιὰ τὶς πνευματικὲς σχέσεις καὶ ἀλληλεπιδράσεις μεταξὺ τῶν βαλκανικῶν λαῶν καὶ γιὰ τὴ συμβολὴ καὶ τὸν σημαντικὸ ρόλο τῆς ἑλληνικῆς παιδείας στοὺς χῶρο τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τοὺς νεώτερους χρόνους.

Γιὰ τοῦτο χρειάζεται νὰ γίνῃ ἐρευνα σὲ εὐρεῖα κλίμακα καὶ καταγραφὴ τῶν σὲ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο ξενογλωσσῶν κειμένων, καθὼς καὶ τῶν ἑλληνικῶν κειμένων σὲ ξένη γραφὴ. Τὸ θέμα εἶναι μεγάλο. Ἐδῶ, σὲ μιὰ πρώτη προσέγγιση τοῦ προβλήματος, θὰ περιοριστοῦμε σὲ ἓνα γενικὸ σχεδιάσμα, σὲ μιὰν ἱστορικὴ θεώρηση τοῦ φαινομένου, μὲ βάση τὰ ἤδη γνωστὰ δεδομένα. Χωρὶς βέβαια νὰ ἐπιχειρήσουμε γλωσσολογικὴ καὶ φιλολογικὴ μελέτη ποῦ εἶναι ἔργο τῶν εἰδικῶν, θὰ ἐπισημάνουμε τὶς περιπτώσεις ποῦ συνδέονται μὲ τὴν ἑλληνικὴ γραφὴ στοὺς χῶρο τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους, καὶ θὰ ἐπιχειρήσουμε, ὅπου τοῦτο εἶναι δυνατό, νὰ προσδιορίσουμε τὸ φαινόμενο χρονικὰ καὶ νὰ τὸ ἐντάξουμε μέσα στὰ ἱστορικὰ του πλαίσια, ὥστε, σὲ συνάρτηση μὲ ἀνάλογα παράλληλα φαινόμενα, νὰ γίνῃ προσπά-

ρικὰ ἀπὸ τὴ Μακεδονία γραμμένα μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες, ἀπὸ τὸ Ἄρχεῖο τοῦ Vercović), «Makedonski Pregled» IV/3 (1928), κυρίως σελ. 114 - 136. Τοῦ ἴδιου, *Bългарski prikazki s grčko pismo ot Makedonija iz Archivata na Verkoviča* (= Βουλγαρικὰ παραμῦθια ἀπὸ τὴ Μακεδονία γραμμένα μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες, ἀπὸ τὸ Ἄρχεῖο τοῦ Vercović), «Makedonski Pregled» IV/4 (1928), κυρίως σελ. 108 - 116.

7. Βλ. πρόσφατα τὴν πληρέστερη στοὺς εἶδος μελέτη τοῦ Μ. Stojanov, *Bългарski rākopisi s grčki elementi* (= Βουλγαρικὰ χειρόγραφα μὲ στοι-

χεῖα ἑλληνικά), «Izvestija na Narodna Biblioteka «Kiril i Metodii», IX (XV), Σόφια 1969, σελ. 315 - 350, μὲ σύντομη περίληψη ρωσικὴ (σελ. 351) καὶ γαλλικὴ (σελ. 352), καὶ κυρίως σελ. 319 - 325 (κεφ. Β.' Βουλγαρικὰ χειρόγραφα μὲ ἑλληνικὴ γραφὴ) καὶ 325 - 330 (κεφ. Γ.' Ἑλληνικά κείμενα μὲ βουλγαρικὴ γραφὴ). Τὶς ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις μου γιὰ τὴν πολὺ χρησιμὴ αὐτὴ μελέτη βλ. στοὺς ἄρθρο μου, *Quelques aspects des relations culturelles gréco — bulgares (A propos de trois articles de M. Stojanov)*, «Cyrillomethodianum» 2 (1972) (τυπώνεται).

θεια μιās γενικώτερης έρμηνείας. Αυτός ό τελευταίος στόχος επιβάλλει να διευρύνουμε την έρευνα και να παρακολουθήσουμε την κίνηση αυτή και έξω από τον χώρο των Βαλκανίων.

“Όπως ήδη αναφέραμε, για τη Χερσόνησο του Αίμου, δέν έχουν μέχρι σήμερα καταγραφη κατά γλώσσα και κατά χώρα όλα τα σχετικά κείμενα. Η προεργασία για την έρευνα αυτών των θεμάτων άλλου είναι ανεπαρκής και άλλου άνύπαρκτη. Μόνο στη Βουλγαρία, όπου τό φαινόμενο είχε λάβει τη μεγαλύτερη συγκριτικά έκταση, έχουν γίνει αξιόλογες προσπάθειες καταλογογραφώσεως, που όμως δέν είναι έξαντλητικές.

Πάντως από τα μέχρι σήμερα γνωστά δεδομένα τα κείμενα αυτά μπορούν να κατανεμηθούν ως εξής :

Α'. Κείμενα σε βαλκανικές γλώσσες με ελληνική γραφή :

1. σλαβικά κείμενα με ελληνική γραφή.
2. άλβανικά κείμενα με ελληνική γραφή.
3. ρουμανικά κείμενα με ελληνική γραφή και

Β'. Έλληνικά κείμενα με κυριλλική γραφή.

Θά εξετάσουμε χωριστά κάθε μιá από τις περιπτώσεις αυτές. Έπειδή όμως, όπως ήδη τονίσαμε, ή επί μέρους έρευνα ούτε πλήρης ούτε έξαντλητική είναι, τα αριθμητικά στοιχεία που θά παραθέσουμε είναι μόνο ένδεικτικά.

Α' ΚΕΙΜΕΝΑ ΣΕ ΒΑΛΚΑΝΙΚΕΣ ΓΛΩΣΣΕΣ ΜΕ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΦΗ

1. Σλαβικά — βουλγαρικά κυρίως — κείμενα με ελληνική γραφή

Μέχρι σήμερα είναι γνωστά τριάντα πέντε χειρόγραφα ή έντυπα που έχουν γραφή σε σλαβική γλώσσα — σε βουλγαρικές κυρίως αλλά και νοτιοσλαβικές διαλέκτους⁸ — με ελληνική γραφή.⁹ Τα κείμενα αυτά

8. Η γλώσσα, στην οποία έχουν γραφή αυτά τα κείμενα, χαρακτηρίζεται γενικά ως βουλγαρική και ποικίλει διαλεκτικά, βλ. σχετικά Α. Mazon - A. Vaillant, ένθ' άνωτ., σελ. 16 - 17. Συχνά στους συγγραφείς δέν υπάρχει όμοφωνία για τό χαρακτηρισμό της: έτσι τα ίδια κείμενα, που ό Μ. Stojanov, ένθ. άνωτ., χαρακτηρίζει βουλγαρικά, ό Ρ. D. Draganov, ένθ. άνωτ., σελ. 329 - 332, τα όνομάζει νοτιοσλαβικά, πιθανώ-

τατα από τον τόπο όπου γράφτηκαν ή τυπώθηκαν. Και ό Ch. Polenakovίέ, «Slovo» 21 (1971), σελ. 203 - 6, χαρακτηρίζει μερικά από αυτά «μακεδονικά».

9. Για τα κείμενα αυτά βλ. άναλυτικά παρακάτω σελ. 106 κέ. Για τη σχετική βιβλιογραφία, έκτός από την παραπάνω μελέτη του Μ. Stojanov, βλ. Ρ. Draganov, ένθ. άνωτ., σελ. 324-334. Chr. P. Konstantinov, *Materijal za izučavanje na rodopskoto*

δὲν ἀπαντοῦν μόνον στὴ Βουλγαρία, ἀλλὰ ἐκτείνονται σὲ μιὰ ζώνη ποὺ καλύπτει τὸ νότιο κυρίως τμήμα τῆς Βουλγαρίας, τὴ Νότια Σερβία, τὴ Νότια Ἀλβανία καὶ τὴ Βόρεια Ἑλλάδα. Ἔτσι δέκα πέντε ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ περιοχὲς τῆς σημερινῆς Βουλγαρίας (περιοχὴ Βαčkovo, Ἀνατολικὴ Βουλγαρία, Tesovo, Sliven, Petkovo Ροδόπης, Rajkovo, Arbanasi, Νευροκόπι), 9 ἀπὸ τὴ Νοτιοσλαβία καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀχρίδας, 4 ἀπὸ τὴν Ἀλβανία (1 ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη,¹⁰ 3 ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Κορυτσᾶς) καὶ 7 ἀπὸ τὴ Βόρεια

narečie (= Ἰλικὸ γιὰ τὴ μελέτη τοῦ ιδιώματος τῆς Ροδόπης), «Sbornik na Narodni Umotvorenija» 1 (1889), σελ. 134 - 156, 2 (1890), σελ. 269 - 285. L. Miletić, *Dva Bălgarski răkopisa s grăcko pismo* (= Δύο βουλγαρικὰ χειρόγραφα μὲ ἑλληνικὴ γραφή), *Bălgarski Starini* VI, Σόφια 1920. Ivan Snegarov, *Knižovni opiti na ochridsko narečie s grăcko pismo* (= Φιλολογικὰ δοκιμασιὰ στὴ διάλεκτο τῆς Ἀχρίδας μὲ ἑλληνικὸς χαρακτῆρες), «Makedonski Pregled» I/4 (1925), σελ. 67 - 84. Τοῦ ἴδιου, *Žitija na narodni svetii, pisani na ochridsko narečie s grăcko pismo* (= Βίοι λαϊκῶν ἁγίων, γραμμένοι σὲ διάλεκτο τῆς Ἀχρίδας μὲ ἑλληνικὴ γραφή), «Makedonski Pregled» I/5 - 6 (1925), σελ. 23 - 34. St. Romanski, *Bălgarski pesni, žnθ' άνωτ.*, σελ. 110 - 153. Τοῦ ἴδιου, *Bălgarski prikazki, žnθ' άνωτ.* σελ. 107 - 120. Jordan Ivanov, *Bălgarski starini iz Makedonija* (= Βουλγαρικὲς ἀρχαιοτῆτες ἀπὸ τὴ Μακεδονία), β' ἔκδ., Σόφια 1931, κυρίως σελ. 195 - 205. K. Mirčev, *Edin nevrokopski bălgarski sbornik s grăcko pismo* (= Μία βουλγαρικὴ συλλογὴ τοῦ Νευροκοπίου μὲ ἑλληνικὴ γραφή), «Makedonski Pregled» VII/3 (1931), σελ. 148 - 186. A. Mazon - A. Vaillant, *L'Évangélique de Kulakia*. ἔνθ' άνωτ., κυρίως σελ.

251 - 338. C. Giannelli - A. Vaillant, *Un lexique macédonien du XVIe siècle*, Παρίσι 1958. Πρβλ. καὶ X. Παπαστάθης, *Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης*, «Μακεδονικά» 8 (1968), σελ. 247 - 249 καὶ σελ. 248 ὑποσ. 3. M. Stojanov, *Grăcko - bălgarski rečnici i učebnici*, «Studia Balcanica» 2 (Proučvanija po slučai II Kongres po Balkanistika), Σόφια 1970, σελ. 205 - 243 (κυρίως No 1, 2, 4, 44). Ch. Polenaković, *Grčkiot alfavit upotrebuvan vo makedonskite kniževni tekstovi vo tekot na vekovite* (= Ἡ χρῆση τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου σὲ μακεδονικὰ φιλολογικὰ κείμενα ἀνὰ τοὺς αἰῶνες), «Slovo» 21 (1971), σελ. 201 - 211. M. Stojanov, *Rajkovski Damskin* (= Δαμασκητὸν τοῦ Rajkovo), «Rodopski Sbornik» 3 (1972), σελ. 225 - 307. Moshé Altbauer, *Greek-Slavic Miscellanea from Sinai*, «Cyrillomethodianum» 2 (1972), (τυπώνεται). Πρβλ. καὶ Ann Pennington, *A Polychronion to John Alexander of Moldavia in the Bodleian Library Oxford*, (θὰ τυπωθῆ στὸν Δ' τόμο τῶν Actes du IIe Congrès International des Etudes du Sud - Est Européen. Section Littérature).

10. Πρόκειται γιὰ τὸ «Τετράγλωσσον Λεξικόν» τοῦ Δανιὴλ Μοσχόπουλου. Γιὰ τὸ κείμενο αὐτό, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βουλγα-

Ἑλλάδα (περιοχή Σερρών, Ἐδεσσας, Καστοριάς, Κουλακιά = σημ. Χαλάστρα). Σ' αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλα τέσσερα χειρόγραφα ποὺ περιέχουν, ἀνάμεσα σὲ κείμενα βουλγαρικά, σημειώματα σὲ βουλγαρική γλῶσσα μὲ ἑλληνική γραφή.¹¹

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ παραπάνω χειρόγραφα καὶ ἔντυπα εἶναι θρησκευτικοῦ περιεχομένου (Εὐαγγέλια, Ἀγία Γραφή, Δαμασκηνιοί, Βίοι Ἀγίων, προσευχὲς κλπ.), παραδίδονται ὅμως καὶ λαϊκὰ τραγούδια, μῦθοι, διδακτικὰ βιβλία καὶ ἄλλα. Ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτά, δύο χρονολογοῦνται στὸν ΙΣΤ' αἰ. (περιοχή Καστοριάς καὶ Βουλγαρία),¹² ἓνα στὰ τέλη τοῦ ΙΖ' ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰ.¹³ καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ Βαδ-κονο· ὅλα τὰ ἄλλα ἔχουν γραφῆ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰ. ὡς τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰ. καὶ κατανέμονται ὡς ἑξῆς :

5 στὸν ΙΗ' αἰ. καὶ μάλιστα μετὰ τὸ 1760 (3 ἀπὸ τὴ Βουλγαρία 1 ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη, 1 ἀπὸ τὴ Νοτιοσλαβία).

8 στὸ πρῶτο ἡμῖσι τοῦ ΙΘ' αἰ. (4 ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, 4 ἀπὸ τὴ Νοτιοσλαβία).

19 μεταξὺ 1852 - 1890 (6 ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, 4 ἀπὸ τὴ Νοτιοσλαβία, 6 ἀπὸ τὴ Βόρεια Ἑλλάδα, 3 ἀπὸ τὴν Ἀλβανία).¹⁴

Τὰ σημειώματα τῶν τεσσάρων χειρογράφων ποὺ ἀναφέραμε χρονολογοῦνται ἐπίσης στὸν ΙΖ' - ΙΘ' αἰ.¹⁵

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ γραπτὰ αὐτὰ μνημεῖα ποὺ εἶχαν συγκεκριμένο θρησκευτικό, διδακτικό ἢ φιλολογικὸ χαρακτήρα, μαρτυρεῖται ἡ συνήθεια αὐτὴ καὶ στὶς καθημερινὲς ἀνθρώπινες ἐκδηλώσεις, κι' αὐτὸ εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ἔκταση καὶ τὴ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς στοὺς σλαβικούς πληθυσμούς. Ἔτσι πολλὲς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς τοῦ ΙΘ' αἰ., ἰδιαιτέρα στοὺς Νότιους Σλάβους, ἔχουν γραφῆ σὲ σλαβική γλῶσσα μὲ ἑλληνικούς χαρακτῆρες¹⁶ — χίλια περίπου χρόνια νωρίτερα, τὸν Θ' αἰ., τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται σὲ πρωτοβουλγαρικὲς ἐπι-

ρικὴ, καὶ τὴν ἀλβανικὴ καὶ βλαχικὴ μὲ ἑλληνικούς χαρακτῆρες, βλ. παρακάτω, σελ. 80.

11. Βλ. Stojanov, *Balgarski rǎkopiisi*, ἔνθ. ἄνωτ., σελ. 324 - 325 (κεφ. Β' 15, 16, 17, κεφ. Γ' 3).

12. Μ. Stojanov, *Grǎčko - bǎlgarski rečnici i učebnici*, ἔνθ. ἄνωτ., σελ. 207 - 208, Νο 1 καὶ 2. C. Giannelli - A. Vaillant, *Un lexique macédonien*, ἔνθ' ἄνωτ.

13. Γιὰ τὴ χρονολόγησή του βλ. Mazon - Vaillant, *L'Évangélique de Kulakia*, σελ. 9.

14. Βλ. παρακάτω, σελ. 106 κέ.

15. Stojanov, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 324 - 325, ὁ ὅποιος ὅμως δὲν παρέχει πάντα τὴ χρονολογικὴ ἔνδειξη.

16. Βλ. Mazon - Vaillant, *L'Évangélique de Kulakia*, σελ. 9.

γραφές.¹⁷ Ἐπίσης παραδίδονται ἐπιγραφές σὲ τοιχογραφίες καὶ εἰκόνες, καθὼς καὶ κατάστιχα ἐμπορικὰ¹⁸ καὶ ἰδιωτικὴ ἀλληλογραφία σλαβοφώνων πληθυσμῶν τοῦ ΙΘ' αἰ. σὲ ἑλληνικὴ γραφή.¹⁹ Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ διαπιστωθῇ, ἂν γινόταν χρῆσις τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς γιὰ τὴ σύνταξιν ἰδιωτικῶν ἐγγράφων, συμβολαίων κλπ., γιὰτί, ἀπὸ ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω, δὲν ἔχει γίνεαι ἔρευνα σ' αὐτὸν τὸν τομέα.

Πάντως εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ ἡ μαρτυρία τοῦ Οὐκρανοῦ Ju. Venelin, ὁ ὁποῖος στὸ ἔργο του γιὰ τὴς ἀπαρχές τῆς σύγχρονης βουλγαρικῆς φιλολογίας (1837) διηγεῖται ὅτι ἕνας μικρὸς Βούλγαρος ἔγραφε τὴ μητρικὴ του γλῶσσα μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες καὶ διαβεβαίωσε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ βουλγαρικὴ γραφή. Κι' αὐτό, κατὰ τὸν ἴδιον τὸν Venelin, ἦταν ἕνα παράδειγμα ἀνάμεσα σὲ χίλια (primèr etot odin iz tysjači)²⁰ — πρᾶγμα ποῦ σημαίνει ὅτι πολλοὶ Βούλγαροι ἀγνοοῦσαν τελείως τὸ κυριλλικὸ ἀλφάβητο καὶ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γραφή εἶχε ἐκεῖ ὑποκαταστήσει τὴ σλαβικὴ.

Ἐπίσης οἱ 30.000 περίπου Βούλγαροι τῆς Ρωμυλίας, ποῦ τὸ 1830, μετὰ τὴ συνθήκην τῆς Ἀδριανουπόλεως, μεταφέρθηκαν στὴ Βεσσαραβία, ἔγραφαν τὰ βουλγαρικὰ μὲ ἑλληνικὴ γραφή, ὅπως παρατηροῦν οἱ Ρῶσοι A. A. Skal'kovskij καὶ P. Keppen.²¹

17. Βλ. V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, Βερολίνο 1963, ἀρ. 49, 50, 52, 53. I. Venedikov, *Trois inscriptions protobulgares*, «Razkopki i Proučvanija» 4 (1950), σελ. 167 - 184. Γιὰ τὸ θέμα καὶ τὴ σημασία του βλ. V. Beševliev, *Les inscriptions protobulgares*, «Byzantion» 25/27 (1955/57), σελ. 868 κέ. καὶ 874. Δ. Ζακυθνοῦ, *Byzance et les peuples de l'Europe du Sud-Est. La synthèse byzantine*, «Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes», Γ', Σόφια 1969, σελ. 19 - 20. Πρβλ. καὶ τὴς ἐπιγραφές μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες τοῦ θησαυροῦ τοῦ Nagyszentmiklós τῆς Οὐγγαρίας: Gy. Moravesik, *Byzantinoturcica*², Βερολίνο, 1958, Α' σελ. 300 - 303, Β' σελ. 18.

18. Βλ. Polenaković, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 203.

19. Mazon - Vaillant, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 9. Βλ. καὶ A. Vaillant, *Les parlers de Nivica et de Turija (Macédoine Occidentale)*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 53 - 65: ἐπιστολὲς κατοίκων τῆς Nivica (περιοχὴ Μικρῆς Πρέσπας, σημ. Ψαράδες) καὶ Turija (στὰ Ν. τῆς Φλώρινας, σημ. Κορυφή)—Γιὰ τὴ σημερινὴ ὀνομασία τους: βλ. *Στοιχεῖα συστάσεως καὶ ἐξελίξεως τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων*, Ἀθήνα 1961 (Ἐκδοσις τῆς Κεντρικῆς Ἐνώσεως Δήμων καὶ Κοινοτήτων τῆς Ἑλλάδος), τόμ. 46, σελ. 184 καὶ 86 ἀντίστοιχα.

20. Ju. Venelin, *O zarodyše novobolgarskoj literatury*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 19 - 21.

21. Βλ. A. A. Skal'kovskij, *Bolgarskija kolonii v novorossijskom*

Ἡ συνήθεια αὐτὴ εἶχε ἐπεκταθῆ καὶ στὸν τύπο : τὸ περίφημο περιοδικὸ «Caregradskij Vestnik», τὸ ὁποῖο τύπωνε ὁ Ἀλέξανδρος Ἐξάρχος Boiöglu ἢ Boen στὴν Κωνσταντινούπολη, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1848 - 1860, μὲ διακοπές, δημοσίευε συχνὰ σλαβικά ἄρθρα μὲ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο.²² Ἀναφέρω χαρακτηριστικὰ δύο ἄρθρα τοῦ 1851 γιὰ τὸ Μοναστήρι.²³ Ἐπίσης τὸ πολιτικὸ καὶ φιλολογικὸ περιοδικὸ «Makedonija», ποὺ εἶχε ἐκδοθῆ στὴν Κωνσταντινούπολη, κί' αὐτὸ μὲ διακοπές, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1866 - 1872, δημοσίευε ἄρθρα καὶ ἀνταποκρίσεις σὲ σλαβικές γλώσσες μὲ στοιχεῖα κυριλλικά, ἀλλὰ καὶ ἑλληνικά.²⁴ Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ συνεργάτες αὐτῶν τῶν περιοδικῶν, ἀλλὰ καὶ οἱ συνδρομητὲς καὶ γενικὰ τὸ σλαβόφωνο ἀναγνωστικὸ κοινὸ τους, ποὺ κατοικοῦσε στὴ Βαλκανικὴ, γνώριζε καὶ χρησιμοποιοῦσε τὴν ἑλληνικὴ γραφὴ.

Ἐξ ἄλλου, Βούλγαροι καὶ Νότιοι Σλάβοι, συλλέκτες λαϊκοῦ ὕλικου καὶ λόγιοι, ἔγραφαν συχνὰ τὰ ἔργα τους στὴ μητρικὴ τους γλώσσα μὲ ἑλληνικούς χαρακτήρες. Ἔτσι ὁ Janaki Strezov ἀπὸ τὴν Ἀχρίδα κατέγραψε στὰ 1855 - 56 πολλὰ λαϊκὰ βουλγαρικά τραγούδια σὲ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο.²⁵ Ὁ Ionče Snegarov, ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ἀχρίδα, ἔγραψε στὰ 1870 τρεῖς συλλογές μὲ κείμενα θρησκευτικὰ καθὼς καὶ βίους ἀγίων,

kraju (= Βουλγαρικὴ ἀποικία στὴ περιοχή τοῦ Νοβοροσίσκ), Ὁδησὸς 1845. P. Keppen, *Chronologičeskij ukazatel' materialov dlja istorii inorodecev Evropejskoj Rossii* (= Χρονολογικὸς πίνακας ὕλικου γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἄλλοθεντῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας), Πετροῦπολη 1861. Τοῦ Ἰδίου, *Die Bulgaren in Bessarabien*, «Bulletin de la Classe d'Histoire et de Philol. de l'Académie des Sciences de St. Pétersbourg» X, σελ. 13 - 14.

22. Βλ. Draganov, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 326. Mazon - Vaillant, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 12 - 13.

23. Τὸ πρῶτο, μὲ τὸν τίτλο «Τσιφτσιοι - τε στο σετ ποδ πόελα Μπίτολσκα», ἀναφέρεται στὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν γαιοκτημόνων τοῦ βιλαετιοῦ Βιτόλια - Μοναστηρίου. Τὸ δεύτερο μὲ τὸν τίτλο «Κανον - Ναμέ ζα σελά - τα Μπίτολσκοι, σάνκι Ζακον

ζὰ τζιφλιγάρουτε» εἶναι κανονισμὸς τῶν γαιοκτημόνων τῆς περιοχῆς. Βλ. Draganov, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 326 - 327.

24. Βλ. σχετικὰ Ἰ. Λαμψίδη, *Tekstove na grčki ezik o vestnik «Makedonija» 1866 - 1872 god* (= Κείμενα σὲ ἑλληνικὴ γλώσσα στὴν ἔφημερίδα «Μακεδονία» τῶν ἐτῶν 1866 - 1872), Σόφια 1959. Τῆ μελέτη δὲν κατώρθωσα νὰ συμβουλευθῶ. Ὁ κ. Λαμψίδης εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μὲ πληροφορήσῃ ὅτι στὴ μελέτη του ἀναφέρει ὀκτώ ἀνταποκρίσεις τοῦ περ. «Makedonija» σὲ σλαβικὴ γλώσσα μὲ στοιχεῖα ἑλληνικά. Πρβλ. καὶ Draganov, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 328.

25. Πληροφορία Κ. Α. Šapkarev, *Sbornik ot bälgarski narodni pesni* (= Συλλογὴ βουλγαρικῶν λαϊκῶν τραγουδιῶν), τόμ. Α', Σόφια 1891, σελ. IV ὑποσημ. Πρβλ. Draganov, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 326.

Ὁ Μπαρὲ δίστα γλιόρτ βιδίχο μάχ
μομά βοϊβόδα δαμπέε νασεϊμδεόδ
σιμίνε ναόσεμ δισέδ δραζίνια σιμίνε
ἀρσά ζοιαχα αδιὺ δρῦ ~~στοβωρ~~
σιζμαρόβαχα δραζίνια βέρονε σὶ
μπράνα μαρὲ καδίσσε γλιούρου —
βόδερτ μαμά βοϊβόδα δαμπέε μομά
ζοιάνια βεγ, γοβορί δραζίνια βέρονε
σομπράνα γάρικε νισιάν ναιάμεν
παίνιαϊδε ποσίμ φρέθ νάρει σιζμ
μναρὲδ βάργιαττε καί ζα βοδάρ, νισιάν
βοϊ ζαριτ ματίδε βοϊβόδα νασεϊμ δεοίδ
σιμίνε ναόσεμ δισέδ δραζίνια σιμίνε
ἀρσά ζοιαχα παίνιαχα ποσίμ φρέθ
νάρει σιζμ νάρει βάργιαχα —
μσοδῦ νιβορί νισιάν ζοιάνια
μη σάσια να παίνια ~~ζοιάνια~~

πού μετέφρασε από τὰ ἑλληνικὰ σὲ διάλεκτο τῆς Ἀχρίδας.²⁶ Ὁ Δημήτριος Mihalev—Μιχάλη ἀπὸ τὸ χωριὸ Βροντιά τῶν Σερρῶν συνέλεξε καὶ κατέγραψε στὰ 1867 μῦθους καὶ τραγούδια σλαβικά, πάντα σὲ ἑλληνικὴ γραφῆ.²⁷

Βούλγαροι λογοτέχνες, ὅπως ὁ Rajno Popović καὶ ὁ Christaki Pavlović ἀλλὰ καὶ ὁ Ἑλληνας Ἐμμανουὴλ Βασκίδης ἔγραψαν καὶ δημοσίευσαν ἔργα τους σὲ βουλγαρικὴ γλῶσσα μὲ ἑλληνικὴ γραφῆ.²⁸ Τέλος, ἡ συλλογὴ τραγουδιῶν τῶν ἀδελφῶν Κωνσταντίνου καὶ Δημητρίου Miladinov, πού τυπώθηκε στὸ Zagreb στὰ 1861 καὶ θεωρεῖται σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἔθνογραφία καὶ διαλεκτολογία τῆς Βουλγαρίας, εἶχε ἀρχικὰ γραφῆ σὲ βουλγαρικὴ γλῶσσα μὲ ἑλληνικὴ γραφῆ, ἀλλὰ μὲ ἀπαίτηση τοῦ καθολικοῦ ἐπισκόπου Josip Juray Strossmayer, μαικίηνα καὶ μεγάλου πατριώτη Σλάβου, ἔγινε ἡ μεταγραφή τοῦ ἔργου σὲ κυριλλικὸ ἀλφάβητο καὶ σ' αὐτὴν τὴ μορφή τελικὰ ἐκδόθηκε.²⁹ Ἡδη λοιπὸν τότε σημειώνεται μιὰ ἐνσυνείδητη ἀντίδραση στὴν ἐκτεταμένη χρῆση τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς. Ἡ ἐποχὴ εἶναι ἐνδεικτικὴ: Εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ πανσλαβισμού, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυση τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω δεδομένα συνάγεται ὅτι τὰ σλαβικά κείμενα μὲ ἑλληνικὴ γραφῆ ἀπαντοῦν κυρίως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' καὶ ὅλο τὸν ΙΘ' αἰ. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ δὲν σταματοῦν μὲ τὴν ἴδρυση τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας, ὅπως παλαιότερα εἶχε ὑποστηριχθῆ,³⁰ οὔτε μὲ τὴν ἐνίσχυση τοῦ πανσλαβισμού, ἀλλὰ συνεχίζονται ὡς τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰ. Ἡ ἑλληνικὴ γραφῆ ἦταν πολὺ διαδεδομένη στὸς σλαβόφωνους πληθυσμούς, καὶ τὰ πολιτικὰ γεγονότα ἢ ἡ ὀργανωμένη ἀντίδραση μποροῦσαν νὰ ἀνακόψουν καὶ νὰ περιορίσουν τὴ διάδοσή της

26. Βλ. σχετικὰ τίς δύο παραπάνω μελέτες τοῦ γιοῦ του Ivan Snegarov, *Knizosni opiti kaj Žilija na narodni svetii...*, ὅπου ἐκδίδεται τὸ σχετικὸ ὄλυκό. Γιά τὸν Ionče Snegarov καὶ τίς σπουδές του βλ. Iv. Snegarov, *Knizosni opiti...*, σελ. 67 - 68.

27. Βλ. St. Romanski, *Bългарski pesni*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 111 κέ., στίς σελ. 141 - 153 τὰ κείμενα τῶν τραγουδιῶν καὶ ἐνός ἐθίμου. Τὸ τετράδιο μὲ τὴν συλλογὴ τοῦ Δημ. Mihalev περιεῖχε στὴν ἀρχὴ 71 τραγούδια καὶ μῦθους. Βλ. τὴ σημείωση τοῦ συλλέ-

κτη: «1867 Σέλλου Βρόντια, ὅτ ράκα Δημητριος Μιχαλι, πᾶ πεσνι ι πρικαζνιτζι. Τεφτέρ σᾶς τρι ἀκόλι κνίσκι ναπράβεν». Ἀπὸ αὐτὰ διασώθηκαν 4 μῦθοι καὶ 9 τραγούδια καὶ ἡ περιγραφή ἐνός ἐθίμου.

28. Draganov, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 328.

29. Draganov, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 327. Mazon-Vaillant, *L'Évangélaire de Kulakia*, σελ. 10 καὶ ὑποσ. 3.

30. Βλ. π. χ. L. Miletić, *Dva Bългарski rākopisa s grācko pismo*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 1 - 2.

(χαρακτηριστική είναι ή περίπτωση τοῦ ἐπισκόπου Strossmayer, πού ἀναφέραμε), ἀλλά δὲν μπορούσαν νά διακόψουν τελείως τή χρήση της.³¹

Τά παλαιότερα ἀπό τὰ κείμενα αὐτά προέρχονται κυρίως ἀπό τή Βουλγαρία καί τή Νότια Σερβία καί μόνο μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰ. ἀπαντοῦν ἀνάλογα κείμενα στήν Ἀλβανία καί στή Βόρεια Ἑλλάδα. Γενικά τὸ φαινόμενο ἀπαντᾷ σέ περιοχές, ὅπου οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ ἦταν ιδιαίτερα ἰσχυροί, ἀριθμητικά ἢ οἰκονομικά (ὅπως π. χ., ἐκτὸς φυσικά ἀπὸ τή Βόρεια Ἑλλάδα, στήν Ἀνατολική Βουλγαρία, στὸ Νευροκόπι κ.ά.), ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχαν ἑλληνικά σχολεῖα καί παράδοση ἑλληνικῆς παιδείας (ὅπως στή Μοσχόπολη, στήν Ἀχρίδα κ.ά.) ἢ κέντρα ἐκκλησιαστικά καί μοναστικά (ὅπως στὸ Βαῆκονο).

Ὅπως ἤδη σημειώσαμε, ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν χειρογράφων καί ἐντύπων εἶναι θρησκευτικοῦ περιεχομένου ἢ ἔχει διδακτικὸ σκοπὸ — τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ κύριος φορέας τους εἶναι ἡ ἐκκλησία καί τὸ σχολεῖο.

Πάντως, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς παραπάνω μαρτυρίες, ἡ χρήση τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς στοὺς σλαβόφωνους πληθυσμοὺς εἶχε ἐπεκταθῆ σέ ποικίλες ἐκφάνσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἀπὸ τὶς ἐκδηλώσεις τῶν ἀπλῶν ἀπαίδευτων ἀνθρώπων ὡς τὰ ἔργα τῶν λογίων καί τὸν τύπο. Καί τοῦτο ἐρμηνεύεται ἀπὸ τή διάδοση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, τή δράση τῶν ἑλληνικῶν σχολείων³² καί ἀντίστοιχα ἀπὸ τὴν ἔλλειψη σλαβικῶν σχολείων σ' αὐτὲς τὶς περιοχές. Ἀρκεῖ νά σημειωθῆ ὅτι τὸ πρῶτο βουλγαρικὸ σχολεῖο ἰδρύθηκε μόλις στὰ 1835 στὸ Gabrovo³³ καί γιὰ ἀρκετὸ διάστημα ἔμεινε τὸ μοναδικὸ καί ὅτι στήν Ἀχρίδα, ὅπου ἀπὸ τὸν ΙΗ' αἰ. ὑπῆρχαν σχολεῖα ἑλληνικά, μόλις στὰ 1859 γιὰ πρώτη φορά

31, Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γραφὴ χρησιμοποιεῖται ἀκόμη καί σήμερα ἀπὸ σλαβόφωνους πληθυσμοὺς: βλ. Polenaković, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 210, ὅπου Προκήρυξη «Μακεδόνων» Νοτιοσλάβων μεταναστῶν στήν Αὐστραλία τοῦ ἔτους 1952.

32. Γιὰ τὰ ἑλληνικά σχολεῖα γενικά βλ. Τρ. Εὐαγγελίδη, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἑλληνικά σχολεῖα ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, τόμ. Α' - Β', Ἀθήνα 1936, κυρίως τόμ. Α', σελ. 53 - 84, 102, 147 (σχολεῖα Θράκης καί Μακεδονίας), τόμ. Β', σελ. 336 - 349 (σχολεῖα

Βουλγαρίας), 377 - 384 (σχολεῖα Νοτιοσλαβίας). Ἐπίσης Ἀπ. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 220 κέ. Στ. Παπαδόπουλου, *Écoles et associations grecques dans la Macédoine du Sud durant le dernier siècle de la domination turque*, «Balkan Studies» 3 (1962), σελ. 397 - 442 καί κυρίως σελ. 416 κέ. (Κορυτσᾶ), 423 κέ. (Μοσχόπολη), 437 κέ. (Νευροκόπι).

33. Τρ. Εὐαγγελίδη, ἔνθ' ἄνωτ., Β', σελ. 338.

δίδαξε σέ βουλγαρική γλώσσα ό Κ. Šarkarev.³⁴ Έτσι τó έλληνικό σχολείο στα χρόνια τής δουλείας κάλυπτε τις ανάγκες και τών μη έλληνικών πληθυσμών και ήταν ή έστία τής άκτινοβολίας τής έλληνικής παιδείας.

2. Άλβανικά κείμενα με έλληνική γραφή

Γιά τή μελέτη αυτών τών κειμένων τó σχετικό ύλικό είναι ελάχιστα γνωστό : έκτός από τή Βιβλιογραφία του Emile Legrand,³⁵ που αποτελεί πολύτιμο βοήθημα για τήν έντυπη σχετική φιλολογία, δέν έχει γίνει καταλογογράφηση ούτε συστηματική μελέτη τών άλβανικών κειμένων με έλληνική γραφή σέ χειρόγραφα, έγγραφα, ιδιωτική άλληλογραφία κλπ. Άπό τις έπί μέρους μελέτες και τις σποραδικές μαρτυρίες έπισημαίνω 24 κείμενα — 21 έντυπα και 3 χειρόγραφα — γραμμένα σέ άλβανική γλώσσα με έλληνικούς χαρακτήρες.³⁶

34. Βλ. Ivan Snegarov, *Grad Ochrid. Istoričeski ocerk* (= 'Η πόλη Άχρίδα. 'Ιστορική έπισκόπηση), «Makedonski Pregled» IV/3 (1928), σελ. 57 - 88. Πρόσφατα ό Μ. Gecev, *Kilijnite učilišta v Bǎlgarija* (= Τά μοναστηριακά σχολεία στη Βουλγαρία), «Narodno Prosveta», Σόφια 1967, αναφέρει 96 βουλγαρικά μοναστηριακά σχολεία από τόν ΙΕ' αι. ως τó 1759 και ύπογραμμίζει τó ρόλο τους στη διατήρηση τής πολιτιστικής και εκπαιδευτικής παραδόσεως και στην εξέλιξη τής βουλγαρικής παιδείας· αλλά ό συγγραφέας δέν σημειώνει ποιά ήταν τó επίπεδο τής διδασκαλίας και τó πρόγραμμα. Πρβλ. και βιβλιοκρισία Rumjana Radkova σέ μετάφραση στο «Δελτίο Σλαβικής Βιβλιογραφίας» του 'Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 28 (1970), σελ. 22 - 26.

35. E. Legrand, *Bibliographie Albanaise. Description raisonnée des ouvrages publiés en albanais ou relatifs à l'Albanie du quinzième siècle à l'année 1900* (Oeuvre pos-

thume complétée et publiée par Henri Guys), Παρίσι - Άθήνα 1912.

36. Αυτόθι, άρ. 106, 121, 161, 165, 229, 239, 270, 296, 318, 321, 382, 394, 395, 409, 454, 455, 456, 457, 488, 599. Πρέπει να σημειωθή ότι έπειδή στη Βιβλιογραφία του Legrand δέν υπάρχει πάντα ή ένδειξη τής γραφής, ένδέχεται να έχουν παραλειφθή στη μελέτη μου έντυπα για τά όποια δέν είχα άλλα στοιχεία ή παράλληλες μαρτυρίες, ώστε να τά έπισημάνω. Βλ. και έφημερίδα «Πελασγός και Φθιώτις» (Λαμία 1859 - 1860), κυρίως φφ. τής 30 Μαρτίου 1860 και 'Οκτωβρίου 1860, όπου δημοσιεύονται κείμενα άλβανικά με έλληνική γραφή και αντίστοιχη μετάφραση στα έλληνικά, καθώς και άρθρα σχετικά με τήν αντίστοιχη γραφή στις δύο γλώσσες. Για τά λοιπά χειρόγραφα κείμενα βλ. παρακάτω τις βιβλιογραφικές ένδείξεις τών ύποσημ. 37, 39, 43. Πρβλ. και 'Εθνική Βιβλιοθήκη τής 'Ελλάδος, Τμήμα Χειρογράφων, 'Αρχεῖον 'Εντύπων, Ε. άρ. 290: Προκήρυξη άρχών 20οῦ αι.

Ἀπὸ αὐτά, τὰ δύο παλαιότερα εἶναι ἀχρονολόγητα, ἀλλὰ ἀνήκουν ὀπωσδήποτε σὲ παλαιότερη ἀπὸ τὸν ΙΗ' αἰ. ἐποχῇ. Τὸ ἓνα εἶναι εὐαγγελικὴ περικοπὴ ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο τῆς Μ. Παρασκευῆς καὶ περιέχει κάτω ἀπὸ κάθε στίχο τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τὴν ἀντίστοιχὴ ἀλβανικὴ μετάφραση σὲ ἑλληνικὴ γραφῆ.³⁷ Τὸ δεύτερο χειρόγραφο εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν «Catalano monaco basiliano di Mezzojuso ed archivescovo di Durazzo» (δηλ. ἀπὸ ὀρθόδοξο μοναχὸ τοῦ Mezzojuso³⁸ τῆς Σικελίας ποῦ ἔγινε ἀρχιεπίσκοπος Δυρραχίου) καὶ περιέχει, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα ἑλληνοαλβανικὸ λεξικὸ καὶ στοιχειώδη γραμματικὴ, μιὰ συλλογὴ ποιημάτων σὲ ἀλβανικὴ γλῶσσα γραμμὴν μὲ ἑλληνικὴ γραφῆ.³⁹

Ὅλα τὰ ἄλλα κείμενα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' ὡς τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰ. καὶ κατανέμονται ὡς ἑξῆς :

2 στὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ ΙΗ' αἰ.

3 στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ ΙΘ' αἰ. καὶ μάλιστα μεταξὺ 1809 - 1827 (καὶ τὰ τρία γράφτηκαν ἢ τυπώθηκαν στὴν Κέρκυρα).

17 στὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ ΙΘ' αἰ. (1856 - 1895).⁴⁰

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀπὸ αὐτά, τὰ τρία ἀρχαιότερα εἶναι λεξικά. Ἡ «Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία» τοῦ Δανιὴλ Μοσχόπουλος, ποῦ τυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὰ 1762 στὴ Μοσχόπολη, περιέχει «Λεξικὸν τετραγλωσσον τῶν τεσσάρων κοινῶν διαλέκτων, ἧτοι τῆς ἀπλῆς ῥωμαϊκῆς, τῆς ἐν Μοισίᾳ βλαχικῆς, τῆς βουλγαρικῆς καὶ τῆς ἀλβανικῆς» — σὲ ἑλληνικὴ πάντοτε γραφῆ.⁴¹ Ἡ «Πρωτοπειρία», δηλ. Πρῶτῃ Δι-

37. Cod. Ambr. Gr. 133 (B. 112 Sup.). Πρβλ. N. Borgia, *Pericope evangelica in lingua albanese*, «Studi Liturgici» 2, Grottaferrata 1930. Πρβλ. καὶ S. G. Mercati, *Sul Tipico del monasterio di S. Bartolomeo di Trigona tradotto in italo-calabrese in trascrizione greca da Francesco Vucisano*, «Collectanea Byzantina», τόμ. Β', Bari 1970, σελ. 384.

38. Στὸ Mezzojuso τῆς Σικελίας ὑπῆρχε ἰσχυρὴ ἑλληνοαλβανικὴ ἀποικία, μὲ ὀρθόδοξὴ μονὴ καὶ σχολὴ καὶ σημαντικὴ πνευματικὴ κίνησις : βλ. σχετικὰ Ἄπ. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 69 καὶ τόμ. Γ', Θεσσαλονίκη 1968, σελ. 537, ὅπου

καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Μονογραφία γιὰ τὴν ἀποικία ἔγραψε ὁ Onofrio Buccola, *La colonia greco-albanese di Mezzojuso. Origine, vicende e progresso*, Παλέρμο 1909.

39. Κατὰ μαρτυρίαν G. Crispi, *Memoria sulla lingua albanese*, Παλέρμο 1831, σελ. 4. Πρβλ. Στ. Λυκούδη, *Ἐπόμνημα περὶ μικρᾶς τιμῆς τοῦ ἀλφαβήτου μας διαρρυθμίσεως πρὸς ἀπόδοσιν καὶ τῶν κυριωτέρων ξενικῶν φθόγγων*, «Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 12/2 (1940), σελ. 10.

40. Βλ. παραπάνω, σελ. 79 ὑποσ. 36.

41. Τῆς πρώτης αὐτῆς ἐκδόσεως τῆς «Εἰσαγωγικῆς Διδασκαλίας» κατένευ ἀντίτυπο δὲν ἔχει διασωθῆ: ὁ

δασκαλία, τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη τοῦ Μοσχοπολίτη, ποῦ τυπώθηκε στὴ Βενετία στὰ 1770 — ἓνα χρόνο μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Μοσχοπόλεως — γράφτηκε γιὰ χρῆση τῶν τάξεων τῆς στοιχειώδους παιδείας στὴ Νέα Ἀκαδημία τῆς Μοσχοπόλεως καὶ περιέχει, ἐκτὸς ἀπὸ ἀλφαβητάριο, ἀριθμητικὴ κλπ., ἓνα λεξικὸ ἑλληνοβλαχοαλβανικὸ γραμμένο μὲ ἑλληνικὰ στοιχεῖα.⁴²

Τὸ τρίτο κείμενο ἔχει ιδιαίτερη σημασία γιὰ τὸν Ἑλληνισμό, γιὰτὶ ἔχει γραφῆ ἀπὸ τὸν ἥρωα τῆς Ἐπαναστάσεως Μάρκο Μπότσαρη. Εἶναι αὐτόγραφο ἑλληνοαλβανικὸ λεξικὸ, ποῦ, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Fr. Pouqueville, ἔγραψε ὁ Μπότσαρης στὴν Κέρκυρα, στὰ 1809. Τὸ λεξικὸ περιέχει, χωρὶς σύστημα καὶ χωρὶς ἀλφαβητικὴ σειρά, ἀπλὲς λέξεις τῆς καθημερινῆς χρήσεως, σὲ δύο στῆλες, σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ σὲ ἀλβανικὴ μετάφραση. Τὰ ἀλβανικὰ ἀποδίδονται μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες.⁴³

W. M. Leake, ὁ ὁποῖος τὴ χρησιμοποίησε, παραθέτει ἓνα ἀπόσπασμα στὸ ἔργο του *Researches in Greece*, Λονδίνο 1814, σελ. 381 κέ. Ἡ δευτέρα ἐκδοσὴ ἔχει χρονολογία 1802, χωρὶς ἔνδειξη τόπου (βλ. Legrand, ἔνθ' ἄνωτ., ἀρ. 21). Ἐκτοτε ἔγιναν μελέτες καὶ ἐκδόσεις τοῦ ἔργου. Ἡ πληρέστερη κριτικὴ ἐκδοσὴ γιὰ τὸ σλαβικὸ ὅμως τμῆμα τοῦ Λεξικοῦ εἶναι τοῦ V. A. Pogorelov, στὸ «Sbornik» τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Βουλγαρίας 17/11 (1925), σελ. 3 - 48.

42. Πρβλ. Legrand, ἔνθ' ἄνωτ., ἀρ. 106, ὅπου ὅμως δὲν διευκρινίζεται ὅτι τὸ μὴ ἑλληνικὸ τμῆμα τοῦ λεξικοῦ ἔχει ἀποδοθῆ μὲ ἑλληνικὰ στοιχεῖα (πρβλ. καὶ ἀρ. 107) Βλ. V. Papacostea, *Povestea unei carti. Protopiria lui Cavaloti, «ein unicum»*, «Omagiu lui Constantin Kirijescu», Βουκουρέστι 1937, σελ. 665-674 (μετάφρ. στὸ «Δελτίον Ρουμανικῆς Βιβλιογραφίας» 3 (1970), σελ. 1-16). Ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης ἦταν πρύτανης στὴν Ἀκαδημία τῆς Μοσχοπόλεως καὶ πέθανε στίς 11 Αὐγούστου 1789. Πρβλ. καὶ Στ. Λυκούδη, ἔνθ'

ἄνωτ., σελ. 11. Mazon - Vaillant, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 8.

43. Τὸ αὐτόγραφο τοῦ Μάρκου Μπότσαρη βρίσκεται στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῶν Παρισίων: τμῆμα Ἀλβανικῶν χειρογράφων, ἀρ. 1 (ἄλλοτε Suppl. Grec. 251). Στὰ φφ. 25 - 136 περιέχει τὸ Λεξικὸ τοῦ Μπότσαρη. Τὸ χειρόγραφο παραχώρησε στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη στὰ 1819 ὁ Fr. Pouqueville, ὁ ὁποῖος σημείωσε ἰδιόχειρα ὅτι: «Ce lexique est écrit de la main de Marc Botzari à Corfou 1809 devant moi. Pouqueville». Τὸ κείμενο τοῦτο πρῶτος ἐπισήμανε ὁ Σπ. Λάμπρος τὸ 1895: βλ. Σπ. Λάμπρου, Ὁ Μάρκος Μπότσαρης Λεξικογράφος, «Λόγοι καὶ Ἄρθρα. 1878 - 1902», Ἀθήνα 1902, σελ. 533 - 538 (στίς σελ. 536 - 7 ἀπόσπασμα ἀρχῆς καὶ τέλους τοῦ Λεξικοῦ καὶ πανομοιότυπο τῆς πρώτης σελίδας). Βλ. καὶ τὴν ἐνδιαφέρουσα ἀνακοίνωση τοῦ G. Schirò, *Il lessico greco-albanese di Marco Boçari*, IIe Congrès International des Etudes du Sud - Est Européen. Section Linguistique - Littérature. Τὸ κείμενο ἐξέδωσε ὁ Lumo Skendo, *Fjalori i*

Τὰ ἄλλα κείμενα εἶναι κυρίως θρησκευτικοῦ περιεχομένου (Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη, σὲ πλῆρες κείμενο ἢ σὲ ἀποσπάσματα, ψαλτήρια κ. ἄ.), καθὼς καὶ λαϊκὰ τραγούδια, ἀλφαβητάρια καὶ ἱστορίες.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω διαπιστώνουμε μιὰν ἀνισότητα στὴ φιλολογικὴ παράδοση αὐτῶν τῶν κειμένων: στὴν πρώτη περίοδο (μέσα ΙΗ' - μέσα ΙΘ' αἰ.) τὰ γνωστὰ σχετικὰ κείμενα εἶναι ἐλάχιστα, ἐνῶ στὴ δεύτερη (δεύτερο ἡμισυ ΙΘ' αἰ.), ὁ ἀριθμὸς εἶναι ἐντυπωσιακὰ ὑψηλότερος σὲ σύγκριση μὲ τὰ προηγούμενα. Μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα δὲν εἶναι βέβαια δυνατὸ νὰ διαπιστωθῇ, ἂν οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ ἀνταποκρίνονται, ἔστω καὶ ἀναλογικὰ, στὴν πραγματικότητα, ἔχι μόνον ὡς πρὸς τὴ συγγραφή καὶ ἔκδοση τῶν σχετικῶν κειμένων — ποὺ κάποτε ὀφείλονται σὲ ἐξωτερικούς, μὴ φιλολογικοὺς παράγοντες — ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴ χρῆση γενικώτερα τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς ἀπὸ τοὺς ἀλβανόφωνους πληθυσμούς. Γιατὶ ἐδῶ δὲν ὑπάρχουν, ἢ τουλάχιστον δὲν εἶναι γνωστές, οἱ ἀντίστοιχες μὴ φιλολογικὲς μαρτυρίες, ποὺ εἶναι τόσο εὐγλωττες προκειμένου γιὰ τὴ Βουλγαρία. Ἔτσι οἱ πηγές μας εἶναι μονομερεῖς καὶ εἶναι πιθανὸν ὅτι μόνον τοὺς τὰ γραπτὰ κατάλοιπα παρέχουν μιὰν εἰκόνα ἀπατηλῆ.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὴν Ἀλβανία δὲν ὑπῆρχε ἐθνικὴ γραφή: τὸ σημερινὸ ἀλβανικὸ ἀλφάβητο διαμορφώθηκε πολὺ ἀργά, στὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰ., ἀφοῦ πέρασε μιὰ μακρόχρονη μεταβατικὴ περίοδο ποικιλίας γραφῶν.⁴⁴ Σ' αὐτὴν τὴ μεταβατικὴ ἐποχὴ μεγάλος ἦταν ὁ ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στὸ ἐλληνικὸ καὶ λατινικὸ ἀλφάβητο γιὰ τὴν ὀριστικὴ ἐπικράτησή του στοὺς ἀλβανόφωνους πληθυσμούς. Ἡ σλαβικὴ γλῶσσα μὲ κυριλλικὴ γραφή καὶ ἡ τουρκικὴ γλῶσσα μὲ ἀραβικὴ γραφή, τὶς ὁποῖες χρησιμοποιοῦσαν ἀντίστοιχα οἱ σλαβόφωνοι καὶ οἱ τουρκόφωνοι πληθυσμοὶ τῆς Ἀλβανίας, εἶχαν πολὺ μικρότερη διάδοση καὶ περιωρισμένη σημασία. Ὁ ἀνταγωνισμὸς λοιπὸν περιωριζόταν ἀνάμεσα στὸ ἐλληνικὸ καὶ λατινικὸ στοιχεῖο καὶ ἔγινε ἐντονώτερος ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ ΙΗ' αἰ., ὅποτε ἡ ὀργάνωση *Sacra congregatio de propaganda fide*, ποὺ εἶχε ἀναπτύξει προσηλυτιστικὴ δράση ἤδη ἀπὸ τὸν ΙΖ' αἰ., ἄρχισε νὰ δρᾷ συστηματικὰ γιὰ τὴ διάδοση τοῦ λατινικοῦ ἀλφαβήτου,

Marco Boçarit, Τίρανα 1926 — τὴν ἔκδοση αὐτὴ δὲν κατάρθωσα νὰ συμβουλευθῶ. Κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Λεξικοῦ ἐτοιμάζει ὁ Τ. Γιολιάλας.

44. Γιὰ τὴ γραφὴ τῆς ἀλβανικῆς ὑπῆρχε ἀρχικὰ ἓνα ἰερατικὸ πολύ-

πλοκο ἀλφάβητο, ποὺ ὅμως δὲν ἀφομοιώθηκε ἀπὸ τὸν ἀλβανόφωνο πληθυσμὸ, γιὰ τοῦτο καὶ οἱ Ἀλβανοὶ ἔμειναν χωρὶς γραπτὸ λόγο. Πρβλ. Λυκούδη, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 9.

ἐκδίδοντας δημοσιεύματα σὲ ἀλβανικὴ γλῶσσα καὶ καταρτίζοντας ἀλβανικὴ γραφὴ καὶ γραμματικὴ.

Παρ' ὅλες ὅμως αὐτὲς τὶς προσπάθειες καὶ τὸν θρησκευτικὸ ἀνταγωνισμό, οἱ Ἄλβανοὶ χρησιμοποιοῦσαν τότε εὐρύτατα τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο μὲ τὴν προσθήκην βέβαια ὠρισμένων σημείων γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν ἰδιαιτέρων φθόγγων τῆς γλώσσας τους.⁴⁵ Ἡ χρῆσις τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς ἀπὸ ἀλβανόφωνους πληθυσμούς ὀφείλεται στὴν ὑπαρξὴ πολυ-ἀριθμοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ στὴν Ἄλβανία καὶ ἰσχυρῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων, ποὺ συντηροῦσαν ἑλληνικὰ σχολεῖα καὶ ὑποστήριζαν τὴ ντόπια ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Ἀναφέρω χαρακτηριστικὰ τὴν περίφημη «Νέα Ἀκαδημία» τῆς Μοσχοπόλεως,⁴⁶ ποὺ ἀποτελεῖ σταθμὸ στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ ἄσκησε μεγάλη πολιτιστικὴ ἐπίδραση στοὺς ἀλβανικοὺς πληθυσμούς.

Ὅμως ἀπὸ ἔλλειψη ἐπαρκῶν στοιχείων δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ διαπιστωθῇ ποιά ἦταν ἡ διάδοσις τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου στοὺς διάφορους τομεῖς τοῦ καθημερινοῦ καὶ δημόσιου βίου. Πάντως ἡ συγγραφὴ σχετικῶν λεξικῶν στὸν ΙΗ' αἰ. ὑποδηλώνει μιὰ προσπάθεια κωδικοποιήσεως καὶ πιθανῶτα ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ πραγματικὴ ἀνάγκη. Εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν κίνησιν αὐτὴ ὅτι τὰ πρῶτα γνωστὰ λεξικά ἔχουν γραφῆ ἀπὸ δύο Μοσχοπολίτες.

Μετὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασι καὶ τὴ δημιουργίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, ἔγιναν προσπάθειες νὰ ἐνωθῇ ἡ Ἄλβανία μὲ τὴν Ἑλλάδα. Τότε παράλληλα μὲ τὸ πολιτικὸ θέμα γιὰ τὴν ἴδρυσιν ἑνὸς δυαδικοῦ Κράτους, ὑποστηρίχθη καὶ ἡ φυλετικὴ συγγένεια Ἑλλήνων καὶ Ἄλβανῶν καὶ ἡ ἑλληνικὴ καταγωγὴ τῆς ἀλβανικῆς γλώσσας.⁴⁷ Τοῦτο προκάλεσε μεγάλες καὶ ποικίλες ἀντιδράσεις.

45. Πρβλ. G. Crispi, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 3 ὑποσημ. 2, γιὰ τὴν ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1831.

46. Βλ. γενικὰ Τρ. Εὐαγγελίδη, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τόμ. Α', σελ. 133 - 135. Εὐλόγιου Κουρίλλα, *Ἡ Μοσχόπολις καὶ ἡ Νεὴ Ἀκαδημία αὐτῆς*, «Θεολογία» 12 (1930), σελ. 320. Στ. Παπαδόπουλου, *Ecoles et associations grecques*, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 423, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

47. Βλ. σχετικὰ Τ. Γιοχάλα, *Ἀνέκ-*

δοτά τινὰ κείμενα περὶ Ἄλβανίας, ἀλβανικοῦ ἀλφαβήτου καὶ ἑλληνοαλβανικῶν σχέσεων, «Μνημοσύνη» 2 (1969), σελ. 429 κέ. καὶ 436. Γιὰ τὴν ὅλη κίνησιν, ποὺ ἀποσκοποῦσε στὴν ἔνωσιν τῆς Ἄλβανίας μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ ποὺ συνεχίστηκε στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας, βλ. αὐτόθι, σελ. 427 - 452. Πρβλ. καὶ σχετικὰ ἄρθρα τῆς ἐφημ. «Πελασγός καὶ Φθιώτις» (1859 - 1860). Πρβλ. Παπαδόπουλου, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 420 - 421, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Ἐκ τῶν μέσων τοῦ ΙΘ' αἰ. ἡ δράση τῆς ὀργανώσεως de propaganda fide ἐντείνεται καὶ κατορθώνει νὰ ἐξαφανίσῃ ὅλα τὰ ἀλβανικὰ δημοσιεύματα σὲ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο καὶ ἀκόμη νὰ καταστρέψῃ τὰ ἑλληνικὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα. Ἐκ τῶν νέων προσπάθειων ἀποκαταστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφάβητου στοὺς ἀλβανόφωνους πληθυσμοὺς καὶ δημιουργίας νέου ἀλβανικοῦ ἀλφάβητου μετὰ βᾶσιν τὸ ἑλληνικόν, σημειώνω τὶς ἐνέργειες τοῦ Εὐάγ. Ζάππα.⁴⁸ Ἐπίσης ὁ Δημήτριος Καμάρδας, ἀλβανικῆς καταγωγῆς μεγαλέμπορος ἐγκατεστημένος στὸ Λιβόρνο, προσπάθησε, καὶ ἐπέτυχε γιὰ ἓνα διάστημα, νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν ἑλληνικὴν γραφὴν (1861 κέ.), ἐκδίδοντας μετὰ δαπάνης του σχετικὰ δημοσιεύματα, ποὺ διαδόθησαν εὐρύτατα στοὺς ἀλβανόφωνους πληθυσμοὺς ὅχι μόνον τῆς Ἀλβανίας ἀλλὰ καὶ τῆς Καλαβρίας.⁴⁹ Λίγο ἀργότερα ἔγιναν νέες ἀπόπειρες ἀπὸ τὸν Ἰω. Βρεττό καὶ τὸν Παν. Κουπιτώρη⁵⁰ γιὰ νὰ ἀναστρίψουν τὸν ἐκλατινισμό.

Πιθανώτατα γι' αὐτὸν τὸν λόγο αὐξάνουν τότε τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα. Γιατὶ σ' αὐτὴν τὴν κίνησιν πρέπει, νομίζω, νὰ ἐνταχθῶν καὶ οἱ σχετικὰ πολυάριθμοι ἐκδόσεις, θρησκευτικῶν κυρίως κειμένων ἀλλὰ καὶ διδασκτικῶν βιβλίων, σὲ ἀλβανικὴ γλῶσσα μετὰ ἑλληνικὴν γραφὴν ποὺ τυπώθησαν τότε στὴν Κωνσταντινούπολιν.⁵¹ Ὅμως οἱ ἀτομικαὶ αὐτὲς προσπάθειες, ποὺ ἔγιναν ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀλβανίαν, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀνακόψουν τὴν συστηματικὴν λατινικὴν προπαγάνδα, ποὺ δροῦσε μέσα στὴν χώρα. Ἐξ ἄλλου τὰ πολιτικὰ γεγονότα καὶ γενικώτερα τὸ διεθνὲς κλίμα δὲν εὐνοοῦσαν τὴν ἑλληνικὴν ὑπόθεσιν καὶ τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου. Ἦδη πρὶν ἀπὸ τὸ Βερολίνειον Συνέδριον ἡ ἀλβανικὴ προπαγάνδα εἶχε συστηματικὰ ὀργανωθῆ: τότε ἰδρύθηκε ὁ Ἀλβανικὸς Σύνδεσμος, ποὺ ὑποστηρίχθη ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Αὐστροίαν, ἐνισχύθη ἀπὸ τὴν ρουμανικὴν καὶ βουλγαρικὴν προπαγάνδα καὶ ἐργάσθη γιὰ τὴν πνευματικὴν χειραφέτησιν τῶν Ἀλβανῶν καὶ ἐναντίον τῆς ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς. Ἐτσι τελικὰ τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο ἐπικράτησε ὀριστικὰ στὴν Ἀλβα-

48. Πρβλ. Λυκούδη, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 14. Γιουχάλα, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 428.

49. Βλ. Dm. Camarda, *Appendice al saggio di grammatologia comparata sulla lingua albanese*, Prato 1866, ὅπου ἀλβανικὰ ποιήματα καὶ παροιμίαι ἀλβανικῆς ἀπὸ τὴν Ἀλβανίαν, τὴν κυρίως Ἑλλάδα, Καλαβρίαν, Σικελίαν σὲ ἑλληνικὸ (αὐτοσχέδιο) ἀλφάβητο. Legrand, *Biblio-*

graphie Albanaise, ἀρ. 270. Πρβλ. Λυκούδη, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 15 - 16.

50. Βλ. Λυκούδη, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 16 καὶ ὑποσ. 6 καὶ 7. Γιὰ τὰ δημοσιεύματά τους σχετικὰ μετὰ τὴν ἀλβανικὴν γραφὴν, βλ. Legrand, *Bibliographie Albanaise*, ἀρ. 295 (τοῦ 1868), 372, 373, 377 (1879).

51. Αὐτόθι, ἀρ. 296, 318, 321, 382, 394 - 5, 409, 454 - 7, 488, 599.

νία στα τέλη του ΙΘ' αϊ. και στα 1908 καθωρίστηκε επίσημα ο τύπος του.⁵²

Συνοψίζοντας παρατηρούμε ότι τα αίτια και οι προϋποθέσεις που επηρέασαν τη χρήση της ελληνικής γραφής στην 'Αλβανία είναι διαφορετικές από τους παράγοντες που επέδρασαν στους σλαβικούς πληθυσμούς της Βαλκανικής. Γιατί, αντίθετα από τους Βουλγάρους και τους Νότιους Σλάβους, στην 'Αλβανία δεν υπήρχε έθνική γραφή και το έλλη-νικό αλφάβητο βρισκόταν για μεγάλο χρονικό διάστημα σε ανταγωνισμό με το λατινικό για την όριστική επικράτησή του στη διαμόρφωση του αλβανικού αλφαβήτου.

3. Ρουμανικά κείμενα με ελληνική γραφή

'Απ' όσο γνωρίζω, δεν έχει γίνει μέχρι σήμερα καμιά απόπειρα καταλογογραφώσεως των σχετικών κειμένων, ούτε ειδική έρευνα για αυτό το θέμα.⁵³ Έτσι με τα σημερινά δεδομένα δεν μπορούμε να έχουμε ένα γενικό διάγραμμα της παραδόσεως των ρουμανικών κειμένων σε ελληνική γραφή.

Σημειώνω μόνο ότι, εκτός από τα Λεξικά του Δανιήλ Μοσχοπόλεως (1762) και του Θεοδώρου Καβαλλιώτη (1770), που περιείχαν και τη «βλαχική» γλώσσα με ελληνικούς χαρακτήρες, συχνά σε ιδιωτική αλληλογραφία Ρουμάνων του ΙΗ' αϊ. γίνεται χρήση της ρουμανικής με στοιχειά ελληνικά. Επίσης αναφέρω ένα χειρόγραφο — σήμερα χαμένο — που περιέχει μεταξύ άλλων θρησκευτική λειτουργία σε βλαχική γλώσσα με ελληνικούς χαρακτήρες και που γράφτηκε, κατά την επικρατέστερη άποψη, στο δεύτερο ήμισυ του ΙΗ' αϊ. στην περιοχή της Μοσχοπόλεως.⁵⁴ Αναφέρω ακόμη 2 χειρόγραφα και 2 έντυπα των αρχών του ΙΘ' αϊ. γραμμένα σε ρουμανική γλώσσα με ελληνική γραφή, που περιέχουν Ευαγγέλια, αλφαβητάριο ή λαϊκά τραγούδια.⁵⁵

Όπωςδήποτε ή έρευνα θα φέρη σε φώς και άλλα ανάλογα κείμενα. Υποθέτω όμως ότι η χρήση της ελληνικής γραφής για την απόδοση της

52. Βλ. σχετικά Μ. Cohen, *La grande invention de l'écriture et son évolution*, 3^η άνωτ., σελ. 297.

53. Βλ. σχετικά όσα σημειώνει ο ΑΙ. Elian, *Elemente de paleografie greco - rominã*, «Documente privind istoria Romînei», Introducere, τόμ. Α', Βουκουρέστι, σελ. 378 - 381.

54. Βλ. έκδ. Matilda Caragiu - Marioteanu, *Liturghier aromînesc. Un manuscris anonim inedit*, Βουκουρέστι (έκδ. 'Ακαδημίας) 1968 (παρουσίαση στο Δελτίον Ρουμανικής Βιβλιογραφίας, Α/1 (1969), σελ. 5-8).

55. Βλ. Elian, 3^η άνωτ., σελ. 378 - 379.

ρουμανικής γλώσσας δέν θά είχε λάβει τήν έκταση πού παρατηρείται σέ άλλες βαλκανικές χώρες, όπως είδαμε π. χ. στη Βουλγαρία. Βέβαια, ήδη από τò δεύτερο ήμισυ του ΙΣΤ' αϊ. ή ελληνική γλώσσα ήταν πολύ διαδεδομένη στις ρουμανικές χώρες και τόν ΙΖ' και ΙΗ' αϊ. ή άνωτάτη εκπαίδευση ήταν άποκλειστικά ελληνική. Άναμφισβήτητα ή επίδραση του Έλληνισμού έδω ήταν πολύ μεγάλη — μεγαλύτερη από ό,τι σέ άλλες βαλκανικές χώρες — και εκτείνεται σέ πολλούς τομείς του πνευματικού βίου· αλλά ή επίδραση αυτή άσκειται σέ ύψηλότερη πνευματική στάθμη. Έξ άλλου ή ελληνική παιδεία έπαιξε θετικό ρόλο στην ανάπτυξη τής εθνικής παιδείας στις παραδουνάβιες ήγεμονίες, όπου ή εθνική γλώσσα και ή εθνική γραφή είχαν νωρίς άναπτυχθή και νωρίς, ήδη από τά τέλη του ΙΖ' αϊ., είχαν ιδρυθή σχολεία ρουμανικά.⁵⁶ Έπομένως στη Ρουμανία ή ελληνική γραφή δέν χρειάστηκε νά καλύψει τις άμεσες ανάγκες, πού δημιούργησε άλλοι ή έλλειψη εθνικής παιδείας.

Β' ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΜΕ ΚΥΡΙΛΛΙΚΗ ΓΡΑΦΗ

Όπως ήδη αναφέραμε, παρατηρείται τήν ίδια εποχή στον χώρο των Βαλκανίων και τò αντίστροφο φαινόμενο, δηλ. κείμενα ελληνικά γραμμένα με σλαβικούς χαρακτήρες.

Μέχρι σήμερα είναι γνωστά δώδεκα χειρόγραφα, πού περιέχουν άνάλογα κείμενα. Από αυτά μόνον ένα είναι όλόκληρο γραμμένο σέ ελληνική γλώσσα με κυριλλική γραφή: πρόκειται για ένα Είρμολόγιο του 1827 από τò Loveč τής Βουλγαρίας.⁵⁷ Επίσης σημειώνω χωριστά τò λειτουργικό βιβλίο (Slujbelnicul) του μητροπολίτη Ούγγροβλαχίας Στεφάνου, πού χρονολογείται στα μέσα του ΙΖ' αϊ. και περιέχει κείμενο παράλληλο σλαβικό και ελληνικό· τò ελληνικό κείμενο είναι γραμμένο με κυριλλικά στοιχεία.⁵⁸ Σ' όλες τις άλλες περιπτώσεις πρόκειται για σημειώματα και μικρά έκκλησιαστικά κείμενα, ψαλμούς, προσευχές

56. Για τò θέμα βλ. τελευταία τήν πολύ χρήσιμη μελέτη τής Ariadna Camariano - Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, Βουκουρέστι (Institutul de Studii Sud - Est Europene, «Biblioteca Istorica» XXVIII) 1971. Τò πρώτο ρουμανικό σχολείο ιδρύθηκε στα 1670 στο Cimpulung τής Βλαχίας από τόν Radul Năsturel: βλ. αυτόθι, σελ. 20 και P. Năsturel, *Contribuții la viața lui Ioan*

Cariofil in legatura cu biserică Românească, «Mitropolia Olteniei» X/7-8 (1958), σελ. 515 - 516.

57. Βλ. M. Stojanov, ένθ' άνωτ., σελ. 326, άρ. 8.

58. Βλ. Al. Elian, ένθ' άνωτ., σελ. 379 και φωτ. 6. Άς σημειωθή ότι ή σλαβική γλώσσα και ή κυριλλική γραφή ήταν ακόμη τότε σέ χρήση στην Έκκλησία των Ρουμανικών χωρών.

κλπ., πού έχουν καταγραφῆ στα λευκά φύλλα βουλγαρικῶν χειρογράφων, ἐκκλησιαστικοῦ συνήθως περιεχομένου.

Τὰ κείμενα αὐτὰ κατανέμονται χρονικὰ ὡς ἐξῆς :

2 ἄχρονολόγητα (τὰ χειρόγραφα ἀνήκουν ἀντίστοιχα στὸν ΙΓ' καὶ ΙΕ' αἰ., ἀλλὰ τὰ σημειώματά δὲν ἔχουν χρονολογία καὶ οἱ ἐκδότες δὲν παρέχουν στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησή τους).

1 στὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰ.

5 στὸν ΙΗ' αἰ.

4 στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ ΙΘ' αἰ.⁵⁹

Ἐπομένως, σὲ σύγκριση μὲ τὰ σλαβικά κείμενα πού ἔχουν γραφῆ μὲ ἐλληνικούς χαρακτῆρες, τὰ ἐλληνικά κείμενα μὲ κυριλλικὴ γραφῆ ἀπαντοῦν σὲ πολὺ μικρότερη ἀναλογία. Γιατί, κ' ἂν ἀκόμη — ὅπως εἶναι πολὺ πιθανὸ — δὲν ἔχουν ὅλα καταγραφῆ, τὰ ἤδη γνωστὰ εἶναι συνήθως μικρὰ σημειώματα ὠρισμένου περιεχομένου καὶ δὲν ὑπάρχει καμμιά μαρτυρία γιὰ τὴν εὐρύτερη χρῆση αὐτοῦ τοῦ ἀλφαβήτου στὴν ἀπόδοση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας.

Τὰ χειρόγραφα πού ἀναφέραμε, ἔχουν γραφῆ ὅλα στὴ Βουλγαρία — ἐκτὸς ἀπὸ δύο ἐξαιρέσεις, τὸ λειτουργικὸ δηλ. βιβλίον τοῦ Στεφάνου μητροπολίτη Οὐγγροβλαχίας καὶ ἓνα κείμενο ἀπὸ τὴ Σερβία. Εἶναι ὅλα ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου ἢ σημειώματα γραμμένα σὲ ἐκκλησιαστικά χειρόγραφα. Ἐπομένως ἀνταποκρίνονται σὲ μιὰ συγκεκριμένη λειτουργικὴ ἀνάγκη : ὑποθέτω δηλ. ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν γραφῆ γιὰ σλαβόφωνους ἱερεῖς πού δὲν γνώριζαν τὴν ἐλληνικὴ γραφῆ, ὥστε ἔτσι νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ψάλλουν κατὰ τις ἱεουργίες σὲ ἐλληνικὴ γλώσσα τὰ κατάλληλα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή, ψαλμούς, προσευχὲς κλπ.

59. Βλ. Stojanov, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 325 - 330, κεφ. Γ' «Ἐλληνικά κείμενα μὲ βουλγαρικὴ γραφῆ», ὅπου καταγράφονται δέκα χειρόγραφα πού περιέχουν ἀνάλογα σημειώματα. Μ. Altbauer, ἔνθ' ἄνωτ. (ἓνα κείμενο). Βλ. ἐπίσης Μ. Stojanov, *Gräcko-bългарски rečnici i učebnici*, ἔνθ' ἄνωτ., ἀρ. 33, 36, 39, 40, 48, ὅπου καταχωρίζονται πέντε ἐλληνοβουλγαρικά λεξικά καὶ διάλογοι — τῶν ἐτῶν 1845, 1850, 1855, 1858, 1896—, τὰ ὅποια περιέχουν τὸ ἐλληνικὸ τμήμα σὲ ἐλληνικὴ γραφῆ καὶ σὲ σλαβικὴ

μεταγραφῆ. Σ' αὐτὲς τὲς περιπτώσεις ὅμως ὁ σκοπὸς εἶναι προφανὴς καὶ ἡ μέθοδος αὐτὴ ἀκολουθεῖται καὶ γιὰ ἄλλες ξένες γλώσσες ἀκόμη καὶ σήμερα, ἐπομένως τὰ κείμενα αὐτὰ δὲν ἐντάσσονται στὸ φαινόμενο πού ἐδῶ μελετοῦμε. Ἐκεῖνο πού στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἔχει σημασία εἶναι ὅχι ἡ γραφῆ ἀλλὰ ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς αὐτῶν τῶν ἐλληνο-βουλγαρικῶν κειμένων (ἀναφέρονται 49 ὡς τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰ.), γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἦταν τότε ἡ πῶς διαδεδομένη ξένη γλώσσα γιὰ τοὺς Βουλγάρους.

Τὰ ἑλληνικά κείμενα με̄ κυριλλική γραφή ἀνήκουν, ὅπως παρατηρήσαμε, κυρίως στὸν ΙΗ' καὶ στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ ΙΘ' αἰ., δηλ. τὴν ἴδια ἐποχὴ πού ἀπαντοῦν καὶ τὰ σλαβικά κείμενα με̄ ἑλληνική γραφή, τὰ ὁποῖα ὅμως συνεχίζονται μερικὲς δεκαετίες, ἐνῶ τὰ ἑλληνικά με̄ κυριλλική γραφή διακόπτονται στὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰ. Γιατί, ὅπως ἤδη σημείωσα, ἡ χρῆση τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς στοὺς σλαβόφωνους πληθυσμούς ἦταν μακροχρόνια συνήθεια, πολὺ διαδεδομένη, καὶ κάλυπτε συγκεκριμένες πνευματικὲς ἀνάγκες ὅχι μόνο τῶν λογίων καὶ τοῦ κλήρου, ἀλλὰ καὶ τοῦ λαοῦ, καὶ ἐπομένως δὲν ἦταν εὐκολο νὰ διακοπῆ διαμιᾶς ἀπὸ πολιτικὴ σκοπιμότητα. Ἐνῶ ἀντίθετα, τὰ ἑλληνικά κείμενα με̄ κυριλλική γραφή περιορίζονταν στοὺς ἐκκλησιαστικούς κυρίως κύκλους, καὶ γι' αὐτὸ ἡ πανσλαβιστικὴ κίνηση εἶχε εὐκολο, ὑποθέτω, τὴ δυνατότητα νὰ ἐμποδίσῃ τὴ χρῆση τους. Γιατί, ὅπως εἶναι γνωστό, ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰ., μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς ἐπιδιώξεις τοῦ πανσλαβισμού ἀλλὰ καὶ τοῦ βουλγαρικοῦ ἐθνικισμού, πού κορυφώνεται με̄ τὴν ἴδρυση τῆς ἐξαρχίας (1870), ἦταν ἡ ἀποκλειστικὴ χρῆση τῆς σλαβικῆς γλώσσας στὴ λειτουργία καὶ στὶς ἐκκλησιαστικὲς τελετὲς⁶⁰. Ἐπομένως ὅταν ἡ ἐπιδίωξη αὐτὴ πραγματοποιήθηκε, ὁ βασικὸς λόγος τῆς χρήσεως αὐτῶν τῶν κειμένων εἶχε ἐκλείψει.

Ἐπὶ τὴ σύντομη αὐτὴ ἐπισκόπηση στὴ Χερσόνησο τοῦ Αἴμου, γίνεται φανερό ὅτι, παρὰ τὶς ἰδιοτυπίες πού παρατηροῦνται ὅχι μόνο σὲ κάθε γλώσσα καὶ σὲ κάθε χώρα, ἀλλὰ συχνὰ καὶ σὲ κάθε περίπτωση, ὑπάρχουν ὠρισμένα, πολὺ εὐγλωττα, κοινὰ χαρακτηριστικά.

Ἐτσι παρατηρῶ ὅτι ἡ ἔκταση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη με̄ τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς αὐτοδύναμης ἐθνικῆς παιδείας στὴν ἀντίστοιχη περιοχὴ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀπαντᾶ σὲ πολὺ μεγάλο ποσοστὸ στὴ Βουλγαρία, στοὺς Νότιους Σλάβους καὶ στοὺς Ἀλβανούς, ὅπου δὲν ὑπῆρχαν ἐθνικὰ σχολεῖα καὶ αὐτόνομος ἐθνικὸς πνευματικὸς βίος, καὶ σπανιώτερα στὴ Σερβία καὶ στὴ Ρουμανία. Παράλληλα ἡ χρῆση τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς ἀπὸ ἄλλοεθνεῖς πληθυσμούς προϋποθέτει τὴν

60. Βλ. Μ. Λάσκαρι, *Τὸ Ἀνατολικὸν Ζήτημα 1800 - 1923*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1948, κυρίως σελ 254. Βλ. καὶ τελευταῖα *Kiril, Patriarch Bългарski. Bългарskata ekzarchija o Odrinsko i Makedonija sled ocnoboditelstva vojna 1877 - 78* (γαλλ.

τίτλος: L'exarchat bulgare dans la province d'Andrinople et en Macédoine après la guerre russo-turque de 1877-78), τόμ. Α/1, Σόφια 1969, τόμ. Α/2 Σόφια 1970, βλ. κυρίως Α/1, σελ. 657.

παρουσία στις αντίστοιχες περιοχές ελληνικού στοιχείου αριθμητικά ισχυροῦ ἢ οικονομικά καὶ πολιτιστικά ἀνεπτυγμένου, καθὼς καὶ τῆ δράση γενικώτερα τοῦ ελληνικοῦ σχολείου. Ἡ ἐλληνικὴ παιδεία, ἡ ὁποία εἶχε ὑποστῆ μεγάλη κάμψη στοὺς πρώτους μετὰ τὴν "Ἀλωση χρόνους, ἄρχισε κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰ. καὶ στὶς ἀρχές τοῦ ΙΖ' αἰ. νὰ ἀναπτύσσεται, τὰ ἐλληνικὰ σχολεῖα πολλαπλασιάσθησαν καὶ ἰδρύθησαν ὄχι μόνο στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, ἀλλὰ καὶ στὶς λοιπὲς χῶρες τῶν Βαλκανίων, ὅπου ὑπῆρχε στοιχεῖο ἐλληνικό.⁶¹ Ἔτσι ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα κυριάρχησε τὸν ΙΗ' αἰ. στὴ Χερσόνησο τοῦ Αἴμου καὶ τὰ ἐλληνικὰ σχολεῖα ὑπῆρξαν γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα τὰ μόνα κέντρα παιδείας — μαζί μὲ τὴν Ἐκκλησία — γιὰ τοὺς γειτονικοὺς βαλκανικοὺς λαούς. "Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Διονύσιος Ζακυθνός, «τὰ ἐλληνικὰ σχολεῖα τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἶχον χαρακτῆρα οἰκουμενικὸν καὶ συνετέλεσαν τὰ μέγιστα εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς ἀνατολικῆς, τῆς Βαλκανικῆς, τῆς ὀρθοδόξου καὶ τῆς διορθοδόξου intelligentia, ἀπέβησαν δ' οὕτω πραγματικὰ ἐργαστήρια ἐξαιρέτου ἀνθρωπίνου δυναμικοῦ ἐλληνικῆς παιδείας καὶ ἐμπνεύσεως. "Ἄνδρες πρώτου μεγέθους, διαπρέψαντες εἰς τὴν πολιτικὴν, τὰ γράμματα καὶ τὰς ἐπιστήμας, παντοιοτρόπως συμβαλόντες εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῶν χωρῶν αὐτῶν, ἐγένοντο μαθηταὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ παρὰ τῶν Ἑλλήνων ἔλαβον τὰ σπέρματα τοῦ πνευματικοῦ βίου».⁶²

Τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῶν τῶν κειμένων χρονολογεῖται μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' καὶ τὸν ΙΘ' αἰ. Καὶ τοῦτο εἶναι ἰδιαίτερος σημαντικὸς, γιὰτὶ ἡ ἐποχὴ ἀντιστοιχεῖ στοὺς χρόνους τῆς μεγάλης ἀκτινοβολίας τῆς ἐλληνικῆς παιδείας, στοὺς χρόνους τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. "Ὅπως σημειώνει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς,⁶³ ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς ἐκτείνεται κυρίως σὲ μία πεντηκονταετία, στὰ 1770 - 1820, μὲ τίς πρόδρομες μορφές καὶ τίς προεκτάσεις του πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς χρόνους.

Ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς δὲν ὑπῆρξε βέβαια ἡ γενεσιουργὸς αἰτία αὐτοῦ τοῦ φαινομένου, τὸ ὁποῖο εἶναι πολὺ προγενέστερο καὶ ὀφείλεται, ὅπως εἶδαμε, σὲ γενικώτερες πολιτιστικὲς καὶ ἱστορικὲς συνθῆ-

61. Βλ. Ἄπ. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Β', σελ. 250 - 254 καὶ 266 κέ.

62. Δ. Ἄ. Ζακυθνοῦ, *Υπερεθνικαὶ ἀξίαι τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Τουρκοκρατίας*, «Νέα Ἔστια», τεύχος Χριστουγέννων 1970, Ἀθήνα 1970, σελ. 7.

63. Βλ. τὴ βασικὴ μελέτη τοῦ Κ.

Θ. Δημαρᾶ, *La Grèce au Temps des Lumières*, Γενεύη 1969, κυρίως σελ. IX - XI, ὅπου ὁ συγγραφέας, εἰδικὸς μελετητῆς τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, συγκεντρώνει μελέτες πού ἀναφέρονται σὲ γενικώτερα προβλήματα καὶ σὲ εἰδικὰ θέματα τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

κες. 'Αλλά ή πνευματική αύτή κίνηση ήταν φυσικό νά συντελέση έμμεσα στη διάδοση τής έλληνικής γραφής, άφού συνετέλεσε γενικώτερα στην ανάπτυξη και διάδοση τής έλληνικής παιδείας. Είηαι ή έποχή που ή έλληνική διανόηση, έμπνευσμένη άπό τόν δυτικό Διαφωτισμό, διοχετεύει τις νέες ροπές και τις νέες ιδέες στόν χώρο τών Βαλκανίων. «Κατά τò δεύτερον ήμισυ του δεκάτου όγδόου και τας άρχάς του δεκάτου ένατου αιώνας είχεν έπιτευχθή ή οίκουμενική της έλληνικής παιδείας και ό συγκρητισμός τής καθ' ήμās 'Ανατολής ύπό τήν ήγεσίαν τής 'Ελληνικής διανοήσεως», παρατηρεϊ ό Διον. Ζακυθηνός.⁶⁴ 'Εκφραση αύτής τής οίκουμενικότητας τής έλληνικής παιδείας είναι άκριβώς και ή χρήση τής έλληνικής γραφής άπό τούς λοιπούς βαλκανικούς λαούς.

Βέβαια τò φαινόμενο αύτό ξεπέρασε τὰ χρονικά όρια του Διαφωτισμού και μαρτυρεϊται με διαρκώς αύξανόμενο ρυθμό σέ όλο τόν ΙΘ' αι. Και τουτο γιατί ή δράση τών έλληνικών σχολείων και ή ανάπτυξη τής έλληνικής παιδείας, που έντεινεται με τόν Διαφωτισμό — αλλά δέν σταματούν μαζί του—, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για τή διάδοση τών έλληνικών γραμμάτων και στις έπόμενες γενεές τών Βαλκανικών λαών.

Θά πρέπει έπίσης νά τονισθῆ ότι στις παραπάνω περιπτώσεις οι κύριοι φορεϊς τών ξενόγλωσσων κειμένων με έλληνική γραφή, ή τουλάχιστον οι άμεσα ένδιαφερόμενοι, δέν ήταν οι 'Ελληνες, αλλά οι άλλοι λαοί τών Βαλκανίων, κι' αύτό έχει, όπως θά δούμε, ιδιαίτερη σημασία.

'Αλλά για νά σταθμίσουμε σωστά αύτήν άκριβώς τή σημασία του φαινομένου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, θά πρέπει νά εξετάσουμε άνάλογα φαινόμενα έξω άπό τόν βαλκανικό χώρο, έπιμένοντας περισσότερο στις περιπτώσεις εκείνες, που συνδέονται με τόν 'Ελληνισμό.

ΑΛΛΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

1. Κ α ρ α μ α ν λ ί δ ι κ α : Μια μεγάλη κατηγορία αύτου του είδους είναι τὰ λεγόμενα *Καραμανλίδικα*,⁶⁵ κείμενα δηλαδή σέ τουρκική

64. Δ. 'Α. Ζακυθηνού, *Υπερεθνικαί άξία του έλληνικού πολιτισμού τής Τουρκοκρατίας*, ένθ' άνωτ., σελ. 11.

65. 'Ο όρος *καραμανλίδικα* προέρχεται άπό τò έθνικό Καραμανλίδες, που δήλωνε άρχικά τούς κατοίκους του έμιράτου τής Καραμανίας, τò όποιο ιδρύθηκε τò 1243 άπό τόν Karaman bey. Τò έμιράτο περιέλαβε άργότερα τή Λυκαονία, τή Μεγάλη

Φρυγία, τήν Παμφυλία, τήν 'Ισαυρία, τήν Καππαδοκία, τή Δυτική Κιλικία. 'Από τόν άρχικό αυτόν πυρήνα ώνομάστηκαν Καραμανλίδες όχι μόνο οι κάτοικοι αύτών τών περιοχών, αλλά γενικώτερα οι τουρκόφωνοι 'Ελληνες τής 'Ανατολής. Για τόν όρο Καραμανλίδικα βλ. S. Salaville - E. Dalleggio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés*

γλώσσα με έλληνικούς χαρακτήρες, γραμμένα από τουρκόφωνους Έλληνες χριστιανούς τής Μικράς Ασίας⁶⁶ ή άπευθυνόμενα σ' αυτούς. Τα κείμενα αυτά έχουν συστηματικά καταγραφῆ⁶⁷ και έτσι είναι δυνατό να παρακολουθήσωμε όλη τή φιλολογική αυτή κίνηση, τή χρονική έκταση και τή συχνότητά της.

Τò πρώτο γνωστό «καραμανλίδικο» κείμενο είναι ή «Όμιλία ρηθείσα περί τῆς όρθῆς και άμωμήτου πίστεως τῶν Χριστιανῶν», που συνέταξε στά 1455 ή στις άρχές του 1456 ό Γεννάδιος Σχολάριος, ό πρώτος μετά τήν Άλωση πατριάρχης, για να ανταποκριθῆ σέ σχετική έπιθυμία του Σουλτάνου Μωάμεθ του Β'. Άρχικά ή όμιλία αυτή, που άποτελεῖ «ένα μικρό άριστούργημα τῆς χριστιανικῆς άπολογητικῆς άπέναντι του Ίσλάμ»,⁶⁸ γράφτηκε βέβαια έλληνικά. Ό Γεννάδιος όμως συνέταξε έπιτομή της, ή όποία, όπως ρητά σημειώνεται, «μετεγλωττίσθη και εις τήν τουρκοαραβόγλωσσαν υπό Άχουμάτ, καθῆ Βερροίας». Η

en caractères grecs. I. 1584-1850, Άθήνα 1958, σελ. VII και VIII ύπ.σ. 1 και Sp. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley - Los Angeles - London 1971, σελ. 452, 454.

66. Η έθνική καταγωγή τῶν πληθυσμῶν αυτῶν είχε κατά καιρούς άμφισβητηθῆ και έγινε άντικείμενο πολιτικῆς εκμεταλλεύσεως: βλ. σχετικά Vryonis, έθ' άνωτ., σελ. 452 κέ.

67. Χάρη στήν πρωτοβουλία του Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν και του Γαλλικού Ίνστιτούτου Άθηνῶν έχει γίνει συστηματική καταγραφή τῶν έντύπων καρμανλίδικων κειμένων: βλ. S. Salaville και E. Dalleggio *Karamanlidika*, έθ' άνωτ.: 113 τίτλοι τῶν ετῶν 1584 - 1850. Ό κατάλογος συνεχίζεται: ἤδη έχει εκδοθῆ Β' τόμος (1851 - 1865), Άθήνα 1966, με 36 τίτλους (άρ. 114 - 149). Παλαιότερα είχαν δοθῆ σύντομοι κατάλογοι, άνάμεσα στους όποιους σημειώνω: Σ. Α. Χουδαβερδόγλου -

Θεοδότη, *Η τουρκόφωνος έλληνική φιλολογία 1453 - 1924*, «Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» 7 (1930), σελ. 299 - 307 (71 τίτλοι). Γ. Άρβανιτάκη, *Les reliques d'un monde disparu. Fond des communautés échangeables*, Άθήνα 1930 (άναφέρονται 152 τίτλοι του Ταμείου Άνταλλαξίμων, χωρίς όμως να επισημαίνονται ιδιαίτέρως τα καρμανλίδικα βιβλία). Εύ. Φωτιάδης, *Τουρκόφωνα έλληνικά βιβλία*, «Έλληνικά» 4 (1931), σελ. 493 - 495 (11 τίτλοι τῶν ετῶν 1794 - 1840). F. Halkin, *Acolouthies gréco-turques à l'usage des grecs turcophones d'Asie Mineure*, «Mémorial Louis Petit» (Archives de l'Orient Chrétien I), Παρίσι 1948, σελ. 194 - 202 (12 τίτλοι) κ. ά.

68. Άπ. Βακαλόπουλου, *Ίστορία του Νέου Έλληνισμού*, τόμ. Β', σελ. 146. Πρβλ. και Γ. Ζώρα, *Γεώργιος ό Τραπεζούντιος και αι πρός έλληνοτουρκικήν συνενόησιν προσπάθειαι αυτου* (*Η «περι τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως» ανέκδοτος πραγματεία*), Άθήνα 1954, σελ. 65 κέ.

μετάφραση έγινε σε άραβική γραφή αλλά και σε έλληνική μεταγραφή, δηλ. σε καραμανλίδικα· σήμερα σώζεται στην έλληνική μορφή της και σε τουρκική μετάφραση με έλληνικούς χαρακτήρες. Η πρώτη έκδοσή της, που περιλαμβάνει τὸ έλληνικό και τὸ καραμανλίδικο κείμενο, χρονολογεῖται στὰ 1584.⁶⁹

Μετά ἀπὸ ἕνα κενὸ τριῶν περίπου αἰώνων, μόλις στὰ 1718 παραδίδεται τὸ δεύτερο (οὐσιαστικά τὸ πρῶτο πρωτότυπο) καραμανλίδικο κείμενο, ἐνῶ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰ. γράφεται και ἐκδίδεται μιὰ πλούσια και ἀδιάκοπη σειρά καραμανλίδικων βιβλίων. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἀπὸ τοὺς 149 τίτλους πὺ καταχωρίζονται στὸν Α' και Β' τόμο τοῦ καταλόγου Salaville - Dalleggio, οἱ 147 χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ 1743 ὡς τὰ 1865.⁷⁰ Πραγματικά ἀπὸ τὸν ΙΗ' αἰ. παρατηρεῖται μιὰ ἔντονη γραπτὴ καραμανλίδικη φιλολογία. Κι' ἐδῶ, ὅπως και στὴ Χερσόνησο τοῦ Αἴμου, ὅπου ἐπικρατοῦσαν ἀνάλογες ἱστορικές και πολιτιστικές συνθήκες, ὁ κύριος ὄγκος αὐτῶν τῶν κειμένων μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' και ὅλο τὸν ΙΘ' αἰ. Τὰ σχετικά κείμενα εἶναι κυρίως θρησκευτικοῦ περιεχομένου : μεταφράσεις Παλαιᾶς και Καινῆς Διαθήκης και λειτουργικά και ἀγιολογικά ἔργα. Ἀπὸ τὸν ΙΘ' αἰ. τυπώνονται στὰ καραμανλίδικα διδακτικά βιβλία, ἐγχειρίδια, λεξικά κ. ἄ., ἀλλὰ και λογοτεχνικά κείμενα,⁷¹ καθὼς και περιοδικό.⁷²

Παράλληλα με τὴ γραπτὴ φιλολογία, βρέθηκαν στὶς ἐκκλησίες και σὲ ἄλλα μνημεῖα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καραμανλίδικες ἐπιγραφές, πὺ χρονολογοῦνται κι' αὐτὲς στὸν ΙΗ' και ΙΘ' αἰ.⁷³ Ἐπίσης, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Μανουήλ Γεδεών, στὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀνάμεσα στὴν

69. Βλ. Martin Crusius, *Turco-graeciae libri octo*, Βασιλεία 1584, σελ. 109 - 120. Ἀκολούθησαν και ἄλλες ἐκδόσεις στὰ 1718, 1743 κλπ. Βλ. Salaville - Dalleggio, *Karamanlidika*, άρ. 1. Βλ. και L. Petit - X. Siderides - M. Jugie, *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, Γ', Παρίσι 1930, σελ. XLI - XLII και 453 - 458.

70. Βλ. Salaville - Dalleggio, *Karamanlidika*, άρ. 3 - 113 και 114 - 149.

71. Βλ. ἀναλυτικά αὐτόθι. Πρβλ. Vryonis, *Decline*, σελ. 452 κέ.

72. Τὸ περιοδικὸ «Μικρὰ Ἀσία», πὺ τυπωνόταν στὴ Σμύρνη.

53. Βλ. χαρακτηριστικά Μ. Χατζηδάκη, *Χριστιανικὲς ἐπιγραφές Μικρᾶς Ἀσίας και Πόντου στὸ Μουσεῖο Μπενάκη*, «Μικρασιατικὰ Χρονικά» 8 (1959), κυρίως σελ. 60 - 73. Ἀναφέρονται συνολικά 66 καραμανλίδικες ἐπιγραφές γραμμένες κυρίως σὲ ἱερὰ σκεύη. Οἱ 58 εἶναι χρονολογημένες και κατανέμονται ὡς ἐξῆς : 2 στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ ΙΗ' αἰ. (1719, 1728), 17 στὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ ΙΗ' αἰ., 33 στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ ΙΘ' αἰ., 6 στὰ 1851 - 1865.

Ψαμαθιά και στο Έπταπύργιο (Yedikoulé), υπήρχε μιὰ καραμανλίδικη συνοικία, στην οποία τὸ Πατριαρχεῖο ἦταν ἀναγκασμένο νὰ κοινοποιῇ τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα του στα καραμανλίδικα.⁷⁴

Ἀπὸ τὶς παραπάνω περιπτώσεις πρέπει νὰ ξεχωρίσουμε τὴν ὁμιλία τοῦ πατριάρχου Γενναδίου, ποὺ ἀποτελεῖ μεμονωμένο φαινόμενο : ὅπως εἶπαμε, τὸ πρωτότυπο γράφτηκε σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ κατόπιν μεταφράστηκε στὰ τουρκικὰ καὶ τοῦτο ἔγινε γιὰ νὰ ἀνταποκριθῇ σὲ συγκεκριμένη σκοπιμότητα καὶ σὲ ἀνάγκες τῶν ἐπισήμων ἀρχῶν. Τὰ ἄλλα καραμανλίδικα κείμενα, χειρόγραφα, ἔντυπα καὶ βιβλία, ἔγγραφα καὶ ἐπιγραφές, γράφτηκαν πολὺ μεταγενέστερα, κυρίως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' καὶ ὄλον τὸν ΙΘ' αἰ., ἀπὸ τουρκόφωνους Ἕλληνες, ποὺ δὲν γνώριζαν καθόλου ἢ ἐλάχιστα πιά τὴ μητρικὴ τους γλῶσσα, διατηροῦσαν ὅμως τὴν ἑλληνικὴ γραφὴ. Ἐπομένως τὰ κείμενα αὐτὰ ἀνταποκρίνονται στὶς γλωσσικὲς ἀπαιτήσεις μιᾶς ὁλόκληρης ἐθνικῆς ομάδας καὶ καθρεπτίζουν μιὰ πραγματικότητα.

Ὁ γλωσσικὸς ἐκτουρκισμὸς ἑνὸς τμήματος τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἶναι ἀποτέλεσμα μακρόχρονης διαδικασίας καὶ ὀφείλεται σὲ πολλαπλὰ αἷτια : στὴν ἀνάγκη ἐπικοινωνίας μὲ τὶς τοπικὲς καὶ κεντρικὲς ὑπηρεσίες τοῦ κυριάρχου, στὶς οἰκονομικὲς συναλλαγές καὶ στὶς πρακτικὲς ἀνάγκες τοῦ ἐμπορίου, ἀλλὰ καὶ στὴ συμβίωση καὶ τὴ στενὴ ἐπικοινωνία μὲ τουρκικοὺς πληθυσμοὺς καὶ στὴν ἀποκοπὴ ἀπὸ τὸν κυρίως ἑλληνικὸ κορμό.⁷⁵ Ὁ Ἑλληνισμὸς στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἂν καὶ σημαντικὸς καὶ ἀκμαῖος, ζοῦσε ἔξω ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ γι' αὐτὸ εἶχε δεχθῆ τὶς ἐπιδράσεις τοῦ ξένου γλωσσικοῦ στοιχείου.

Ἐχει ὑποστηριχθῆ ὅτι οἱ τουρκόφωνοι Ἕλληνες, παρὰ τὴν ἄγνοια, μερικὴ ἢ ὀλική, τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, διατήρησαν τὴν ἑλληνικὴ γραφὴ, γιὰτὶ ἡ ἀραβικὴ παρουσίαζε πολλὰς δυσκολίες.⁷⁶ Ἡ τεχνικὴ ὅμως δυσχέρεια δὲν μπορεῖ μόνη της νὰ ἐρμηνεύσῃ ἓνα φαινόμενο πολὺπλοκο,⁷⁷

74. «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» 8 (1888), σελ. 200.

75. Γιὰ τὶς ἱστορικὲς συνθῆκες τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση, βλ. τελευταῖα Vryonis, ἔνθ' ἀνωτ., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

76. Salaville - Dalleggio, *Karamanlidika*, I, σελ. VIII.

77. Ὑπάρχουν περιπτώσεις ποὺ καὶ αὐτὴ ἡ τεχνικὴ δυσκολία δὲν ὑφίσταται καὶ ποὺ ἀντίθετα ἡ γλῶσσα τῶν κειμένων ἔχει εὐκολώτερο ἀλφάβητο ἀπὸ τὴν ξένη γραφὴ στὴν ὁποία ἀποδίδεται, ὅπως συμβαίνει π. χ. στὴν περίπτωση τῶν Ἑβραίων τῆς Θεσσαλονίκης: βλ. παρακάτω, σελ. 94 καὶ ὑποσ. 83.

τὸ ὅποιο, ὅπως εἶδαμε, ἀπαντᾷ σὲ διάφορες ἐθνικὲς ομάδες καὶ σὲ διαφορετικὲς συνθήκες καὶ ἐποχὲς καὶ τοῦ ὁποίου πολλαπλὰ εἶναι τὰ αἷτια καὶ ποικίλοι οἱ συντελεστές.

Ἐξ ἄλλου, τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ σὲ ἄλλους ξενόγλωσσους ἐλληνικοὺς πληθυσμοὺς καθὼς καὶ σὲ ἄλλες ἐθνικὲς ομάδες τῆς Ἀνατολῆς — γιὰ νὰ περιοριστοῦμε ἐδῶ χρονικὰ καὶ τοπικὰ. Χωρὶς νὰ ἐπεκταθῶ σὲ παλαιότερες μεμονωμένες περιπτώσεις,⁷⁸ ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ ὅτι οἱ ἀρμενόφωνοι ὀρθόδοξοι Ἕλληνες στὴν περιοχὴ τῆς Ἀμιδας καὶ ἀργότερα τῆς Νικαίας, Νικομηδείας καὶ Χαλκηδόνος ἀπέδιδαν τὴν ἀρμενικὴ γλῶσσα μὲ ἐλληνικὴ γραφή.⁷⁹ Κι' ἀντίθετα, τουρκόφωνοι Ἀρμένιοι χριστιανοὶ τῆς Καισαρείας, τῆς Ἀγκύρας κ. ἄ. ἔγραφαν τὴν τουρκικὴ γλῶσσα μὲ ἀρμενικοὺς χαρακτῆρες.⁸⁰ Στὴ Συρία, ὅπου ἡ ἀραβικὴ γλῶσσα ἀντικατέστησε νωρὶς τὴ συριακὴ, ὁ πληθυσμὸς χρησιμοποιοῦσε συχνὰ τὸ συριακὸ ἀλφάβητο γιὰ νὰ γράψῃ κείμενα ἀραβικά.⁸¹ Ἐνῶ οἱ ἀραβόφωνοι Κόπτες τῆς Αἰγύπτου, ποὺ διατήρησαν τὴν κοπτικὴ μόνον σὰν γλῶσσα τῆς λειτουργίας, ἔγραφαν μὲ κοπτικοὺς χαρακτῆρες κείμενα ἀραβικά.⁸²

Σημειῶνω ἀκόμη ὅτι οἱ Ἑβραῖοι τῆς Θεσσαλονίκης ἔγραφαν τὸ ἰσπανικὸ ἰδίωμα τους σὲ ἐβραϊκὴ γραφή.⁸³

78. Βλ. π. χ. τίς gazels, ποὺ γράφτηκαν τὸν ΙΓ' αἰ. στὸ Ἰκόνιο σὲ γλῶσσα ἐλληνικὴ μὲ ἀραβικοὺς χαρακτῆρες ἀπὸ τοὺς ποιητὲς Mevlava καὶ Sultan Veled, ποὺ γνώριζαν τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ θέλησαν ἔτσι νὰ δείξουν τὴν οἰκουμενικότητα τῆς παιδείας τους: βλ. P. Burguière - R. Mantran, *Quelques vers grecs du XIIIe siècle en caractères arabes*, «Byzantion» 22 (1952), σελ. 63 - 79· βλ. καὶ «Byzantinische Zeitschrift» 51 (1958), σελ. 15 - 16 (διορθώσεις K. Μέρτζιου). Πρβλ. καὶ G. Meyer, *Die griechischen Verse in Rabab - Nama*, «Byzantinische Zeitschrift» 4 (1895), σελ. 401 - 411. Βλ. ἐπίσης τίς ἐλληνικὲς μεταφράσεις ἐβραϊκῶν ἱερῶν κειμένων, ποὺ γράφτηκαν μὲ ἐλληνικοὺς χαρακτῆρες, ὅπως α) ἡ Πεντάτευχος, στὰ 1547: D. Hesselning, *Les cinq livres*

de la Loi (le Pentateuque), Leiden - Leipzig 1897 καὶ κριτικὴ τοῦ Belleli, «Revue des Etudes Juives» 1897, I, σελ. 132 - 155 καὶ ἀπάντηση D. Hesselning, αὐτόθι, σελ. 314 - 318, καὶ β) τὸ Βιβλίον τοῦ Ἰωνᾶ, ποὺ παραδίδεται σὲ δύο χειρόγραφα χρονολογούμενα τὸ πρῶτο πρὶν ἀπὸ τὰ 1263 καὶ τὸ δεύτερο στὸν ΙΕ' αἰ.: D. Hesselning, *Le Livre de Jonas*, «Byzantinische Zeitschrift» 10 (1901), σελ. 208 - 217.

79. Χουδαβερδόγλου, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 301 ὑποσ. 2.

80. Vryonis, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 459 καὶ ὑποσ. 55, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

81. Αὐτόθι.

82. Αὐτόθι.

83. Βλ. Ἄ. Σιγάλα, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς γραφῆς*, σελ. 69 ὑποσ. 2.

2. Ἑλλησνικὰ Κάτω Ἰταλίας. Τὸ φαινόμενο ἀπαντᾷ ἐπίσης σὲ παλαιότερη ἐποχὴ στὴ Δύση, στοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ Σικελίας, ὅπου παραδίδονται κείμενα ἰταλικά γραμμένα σὲ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο. Παρὰ τὶς ἐπὶ μέρους ἀξιόλογες μελέτες,⁸⁴ δὲν ἔχει γίνεи μέχρι σήμερᾶ συστηματικὴ καταγραφή τῶν κειμέ-

84. Παραθέτω κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ τῆ σχετικὴ βιβλιογραφία, πού χωρὶς νὰ εἶναι ἐξαντλητικὴ, καλύπτει τὰ κυριώτερα καὶ σημαντικώτερα κείμενα: F. Pradel, *Scongiuri e ricette in dialetto siciliano e in caratteri greci*, «Griechische und süditalienische Gebete, Beschwörungen und Rezepte des Mittelalters», Giessen 1907, σελ. 14 - 32 (κείμενο ΙΣΤ' αἰ. ἀπὸ τὸν κώδ. Marciano Naniano 225). H. Schneegans, *Sicilianische Gebete, Beschwörungen und rezepte in griechischer Umschrift*, «Zeitschrift für Romanische Philologie» 32 (1908), σελ. 571 - 594 (γιὰ τὸ ἴδιο κείμενο). C. Salvioni, *Osservazioni intorno al testo siciliano in trascrizione greca*, «Zeitschrift für Romanische Philologie» 33 (1909), σελ. 323 - 334 (τὸ ἴδιο κείμενο). A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des Lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*, «Sitzungsber. d. Bayer. Akad. der Wissenschaften», Abhandl., München 1923, σελ. 46 - 52 (λατινικὴ λειτουργία μὲ ἑλληνικὴ γραφή καὶ μὲ ἀντίστοιχὴ ἑλληνικὴ μετάφραση κατὰ στίχοι: Cod. Ambros. Gr. 35 (F. 93 Sup.), φφ. 1, 3, 4α, 4β^r). G. N. Sola, *Spigolature di codici greci siciliani*, «Archivio Storico per la Sicilia Orientale» 25/1 (1929), κυρίως σελ. 407 - 409 (σχόλια ΙΔ' αἰ. στὸν κώδικα Marciano XI). G. A. Cesareo, *Antico volgarizzamento siciliano del testo greco di San Marco del Cod. N. 112 della Biblioteca Uni-*

versaria di Messina, «Studi e Ricerche su la Letteratura Italiana», Παλέρμο 1930, σελ. 29 - 52 (Cod. Mess. Gr. 112 τοῦ ΙΔ' αἰ.). S. G. Mercati, *Sul Tipico del Monasterio di S. Bartolomeo di Trigona tradotto in italo-calabrese in trascrizione greca da Francesco Vusicano*, «Archivio Storico per la Calabria e la Lucania» 8 (1938), σελ. 197 κέ. (= Collectanea Byzantina, Bari 1970, τόμ. Β', σελ. 372 - 394): Τυπικὸ τοῦ 1571. A. Monteverdi, *Carta Cagliaritana in caratteri greci*, «Atti e Memoria dell' Acadia» S. III/1 (1948), σελ. 15 ἀνατ. (κείμενο τοῦ ΙΑ/ΙΒ' αἰ.). S. Frasca, *Glossario greco - siciliano del sec. XIV*, «Cultura Neolatina» 9 (1949), σελ. 129 - 135 (σχόλια τέλους ΙΕ' αἰ. στὸν κώδ. Neap. II D. 17, φφ. 124 - 126). A. Pagliaro, *Formule di confessione meridionali in caratteri greci*, «Saggi di Critica Semantica», Messina-Firenze 1953, σελ. 283 - 330: α) Formula di confessione siciliana (ΙΔ' αἰ.) ἀπὸ τὸν κώδ. Gr. di Grottaferata 301, φφ. 290 - 293 καὶ β) Confessione ritmica calabrese (τοῦ ΙΣΤ' αἰ.) ἀπὸ τὸν κώδ. Ambr. Gr. 89 (B 39 Sup.), φ. 200. S. Frasca, *Glosse siciliane in scrittura greca*, «Bolletino del Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani» 3 (1955), σελ. 314 - 316 (σχόλια ΙΕ' - ΙΣΤ' αἰ. στὸν κώδικα Vat. Gr. 2130). O. Parlangèli, *Nuova carta rossanese volgare in caratteri greci*, «Bolletino della Badia Greca di Grot-

νων αυτών, ώστε να καθορισθῆ ἡ ἔκταση καὶ τὰ χρονικά ὄριά τους. Πάντως ἀπὸ τὰ γνωστὰ δεδομένα μποροῦν νὰ ἐξαχθοῦν οἱ ἀκόλουθες γενικὲς παρατηρήσεις: 1) Τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι συνήθως γραμμένα στὴν τοπικὴ διάλεκτο τῆς Σικελίας ἢ τῆς Καλαβρίας, ἀνάλογα μὲ τὴν προέλευσή τους, ἐκτὸς ἀπὸ σπάνιες ἐξαιρέσεις σὲ λατινικὴ γλῶσσα. 2) Ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ περιεχομένου τους, εἶναι κυρίως θρησκευτικὰ ἢ λειτουργικὰ χειρόγραφα,⁸⁵ σημειώματα, σχόλια καὶ ἐνθυμήσεις σὲ κώδικες,⁸⁶ κείμενα δημῶδη⁸⁷ καὶ ἔγγραφα ἢ μεταφράσεις παλαιότερων ἔγγράφων, πὺ ἀφοροῦν συνήθως σὲ μοναστικά ιδρύματα.⁸⁸ 3) Ἐκτὸς

taferrata» 10 (1956), σελ. 3 - 23 καὶ τοῦ ἴδιου, *Una carta rossanese in dialetto calabrese in trascrizione greca*, «Silloge Bizantina in onore S. G. Mercati» (1957), σελ. 322 - 337: μετὰφραση τοῦ ΙΕ' αἰ. σὲ διάλεκτο Καλαβρίας τοῦ ἔγγράφου τοῦ Ρογήρου Β' τοῦ ἔτους 6630 (1122) ὑπὲρ τῆς Μονῆς Ὀδηγητρίας τοῦ Rossano. L. R. Menager, *Notes et documents sur quelques monastères de Calabre à l'époque normande*, «Byzantinische Zeitschrift» 50 (1957), κυρίως σελ. 336 - 7, 346 - 7 καὶ τοῦ ἴδιου, *La tradition en «volgare italiano», des diplômes grecs du Patir de Rossano (notule)*, «Byz. Zeitschr.» 51 (1958), σελ. 310 κέ. (γιά τὸ παραπάνω ἔγγραφο τοῦ Ρογήρου Β'). O. Parlangeli, *Testi siciliani in caretteri greci*, «Saggi e Ricerche in Memoria di Ettore Li Gotti», Παλέριο 1960, σελ. 1 - 7 ἀνωτ. (σημειώματα ΙΔ' - ΙΕ' αἰ. σὲ κώδικες). Πρὸβλ. καὶ σημειώματα καὶ σχόλια σὲ κώδικες τῆς Κρυπτοφέρρης: Rocchi, *Codices Cryptenses*, 1883, σελ. 29, 31, 313, 317, 319, 325, 431. Σχόλια ΙΔ' αἰ. σὲ κώδ. Vat. Gr. 1554, φ. 98 κέ. «Calendarium siciliensi vel potius calabriensi dialecto, litteris vero graecis scriptum»: A. Mancini, *Codices graeci monasterii messanensis S. Salva-*

toris, Μεσσήνη 1907, σελ. 171 κέ. Γενικώτερα γιά τὰ ἑλληνικά χειρόγραφα τῆς Κάτω Ἰταλίας βλ. R. Devreesse, *Les manuscrits grecs de l'Italie Méridionale*, Βατικανὸ 1955. Marie-Louise Concasty, *Manuscrits grecs originaires de l'Italie Méridionale conservés à Paris*, «Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini», τόμ. Α' (1951), σελ. 22 κέ.

85. Βλ. μετὰξὺ ἄλλων: A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des Lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*, μέρος Β', Μόναχο 1923, σελ. 46 - 52. S. G. Mercati, *Sul Tipico del Monasterio di S. Bartolomeo di Trigona*, ἔθ' ἀνωτ., σελ. 384 καὶ 387.

86. Βλ. μετὰξὺ ἄλλων G. N. Sola, *Spigolature di codici greci siciliani*, ἔθ' ἀνωτ. S. Frasca, *Glossario greco-siciliano in caratteri greci*, ἔθ' ἀνωτ. Τοῦ ἴδιου, *Glosse siciliane in scrittura greca*, ἔθ' ἀνωτ. O. Parlangeli, *Testi siciliani*, ἔθ' ἀνωτ. S. G. Mercati, *Intorno al titolo dei lessici di Suida - Suda e di Papia*, «Byzantion» 25/27 (1955 - 1957), σελ. 178 - 180.

87. Βλ. G. A. Cesareo, *Antico volgarizzamento siciliano del testo greco di San Marco*, ἔθ' ἀνωτ.

88. Βλ. παραπάνω ὑποσ. 84 τίς

ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις,⁸⁹ ὅλα χρονολογοῦνται στὸν ΙΔ', ΙΕ' καὶ ΙΣΤ' αἰῶνα.

Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ Σικελίας, πού ἔχει τὶς ρίζες του στὴ Μεγάλῃ Ἑλλάδα τῶν ἀρχαίων χρόνων, ἐνισχυμένος ἀπὸ τὶς μετακινήσεις πληθυσμῶν καὶ τοὺς ἐποικισμοὺς τῶν μέσων χρόνων, ἐφθάσε στὴ μεγάλη ἀνθησὴ του στὰ τέλη τοῦ Θ', τὸν Ι' καὶ ΙΑ' αἰ.⁹⁰ Μετὰ τὴν κατάλυση τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας καὶ παρὰ τὶς συχνὲς πολιτικὲς μεταβολές, διατήρησε τὴν πνευματικὴ του αὐτονομία καὶ γνώρισε στὸν ΙΒ' καὶ ΙΓ' αἰ. μιὰ περίοδο ὀριμότητος καὶ ἀκτινοβολίας.⁹¹ Κέντρα τῆς παιδείας καὶ τῆς πνευματικῆς κινήσεως τοῦ Ἰταλιωτικοῦ Ἑλληνισμοῦ ὑπῆρξαν ἡ Ἐκκλησία καὶ τὰ μοναστικά ἰδρύματα.⁹² Ἀκόμη καὶ σήμερα σώζονται στὴν Καλαβρία καὶ στὴν Ἀπουλία νησιδὲς μὲ ἐλληνοφώνους πληθυσμοὺς, πού ἡ διάλεκτός τους ἀπασχόλησε καὶ ἀπασχολεῖ ιδιαίτερα γλωσσολόγους καὶ ἱστορικούς.⁹³

Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες τῆς Κάτω Ἰταλίας, ἀποκομμένοι ἀπὸ τὰ πολιτιστικά τους κέντρα καὶ ἀπὸ τὸν κυρίως ἑλληνικὸ χῶρο, ἦταν φυσικὸ νὰ ὑποστοῦν τὴν ἐπίδραση τοῦ ἰταλικοῦ στοιχείου. Ἡδὴ τὸν ΙΓ' αἰ. διαπιστώνεται ἡ ἐπίδραση αὐτὴ στὴ γλῶσσα. Ἡ μελέτη τῶν ἑλληνικῶν ἐγγράφων τῆς περιοχῆς ἔδειξε ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ γραφὴ πού, παρὰ τὶς δυσκολίες, διατηροῦσαν ἀκόμη τὸν ΙΒ' αἰ. τὸν ιδιαίτερο χαρακτήρα τους, ἔγιναν τεχνητὲς τὸν ΙΓ' αἰ. καὶ ἔχασαν τὸν ΙΔ' αἰ. τὴν ἰδιομορφία τῆς ἐκφράσεώς τους : τὸν ΙΔ' αἰ. ἡ γλῶσσα τῶν ἐγγράφων δὲν ἀνταποκρίνεται πιά στὴν ὀμιλουμένη ἑλληνικὴ γλῶσσα — εἶναι μετάφραση ἀπὸ τὰ ἰταλικά.⁹⁴ Ἐπομένως ἤδη τὸν ΙΓ' αἰ. οἱ ἑλληνικοὶ

μελέτες τῶν L. Menager καὶ O. Parlangèli.

89. Ὅπως π. χ. ἡ *Carta Cagliaritana* τοῦ 1089 - 1103: ἔκδ. A. Monteverdi, ἐνθ' ἄνωτ.

90. Δ. Ἀ. Ζακιοθροῦ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, Ἀθήνα 1972, σελ. 409 κέ.

91. Αὐτόθι, σελ. 414.

92. Βλ. J. Gay, *Notes sur la conservation du rite grec dans la Calabre et dans la terre d'Otrante au XIVe siècle: Listes de monastères basiliciens (d'après les Archives du Vatican)*, «Byzantinische Zeitschrift» 4 (1895), σελ. 59 - 66. Γιὰ τὴν ἐξάπλωση καὶ τὴ δύναμη τῶν

78 ὀρθοδόξων μονῶν τῆς Καλαβρίας βλ. M. - H. Laurent καὶ A. Guillou, *Le «Liber Visitationis» d'Athanasè Chalkéopoulos (1457 - 1458)*, Città del Vaticano 1960 (Studi e Testi 206). Πρβλ. καὶ Ἀπ. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Β', σελ. 64 - 68.

93. Ζακιοθροῦ, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 409, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

94. A. Guillou, *Les populations grecques de Calabre et de Sicile au moyen age*, «Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines» 1961, τόμ. Β', Βελιγράδι 1964, σελ. 147 - 148.

πληθυσμοί τής Κάτω Ίταλίας είχαν ύποστῆ τῆ γλωσσική επίδραση τοῦ τοπικοῦ στοιχείου. Καί εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἀκριβῶς τήν ἐποχή αὐτή τῶν ζυμώσεων καί μεταβολῶν ἐμφανίζονται τὰ πρῶτα ἰταλικά κείμενα μέ ἑλληνικούς χαρακτῆρες, πού θά διατηρηθοῦν ὡς τόν ΙΣΤ' αἰ. Εἶναι μιὰ μεταβατική περίοδος, κατά τήν ὁποία οἱ "Ἕλληνες τῆς Καλαβρίας καί Σικελίας χρησιμοποιοῦν εὐρύτατα καί μιλοῦν τήν ἰταλική γλώσσα, ἀλλά διατηροῦν ἀκόμη τήν ἑλληνική γράφῃ.

Δέν ἔχουν καθορισθῆ οἱ λόγοι πού διακόπτεται τόν ΙΣΤ' αἰ. ἡ παράδοση αὐτῶν τῶν κειμένων. Ὁφείλεται σέ φυσικό γλωσσικό ἐκλατινισμό τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου ἢ σέ γενικώτερες πολιτικές συνθήκες καί ἐξωτερικά μέτρα σχετικά μέ τόν Ίταλιωτικό Ἑλληνισμό; Ἡ μήπως δέν πρόκειται γιά πραγματική διακοπή αὐτοῦ τοῦ φαινομένου ἀλλά ἀπλῶς γιά συμπτωματική σιωπή τῶν γνωστῶν πηγῶν; Μόνο ἡ συνολική καί πλήρης μελέτη τῶν κειμένων αὐτῶν σέ συνάρτηση μέ τίς ἱστορικές συνθήκες τῆς ἐποχῆς θά δώση, νομίζω, ἀπάντηση σ' αὐτό τό θέμα καί θά καθορίση ὀριστικά τὰ χρονικά ὄρια, πού τώρα μέ κάθε ἐπιφύλαξη διαγράψαμε, μέ βάση τὰ ἤδη γνωστά δεδομένα.

Πάντως γιά τήν ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου εἶναι ἀπαραίτητο νά καθορισθοῦν οἱ φορεῖς αὐτῶν τῶν κειμένων καί οἱ ἐθνικοί, κοινωνικοί καί πολιτιστικοί κύκλοι ἀπό τοὺς ὁποίους προέρχονται καί στοὺς ὁποίους ἀπευθύνονται. Ἐτσι στίς περιπτώσεις πού εἶναι γνωστό τό ἱστορικό τοῦ κειμένου, ὁ συντάκτης του εἶναι συνήθως Ἑλληνας ἢ τό κείμενο ἀναφέρεται σέ ἴδρυμα ἑλληνικό. Ἐπίσης συχνά οἱ γλωσσικές παραφθορές στήν ἀπόδοση τῶν ἰταλικῶν λέξεων ἀποκλείουν τόν Ίταλό γραφέα. Ἐξ ἄλλου, δύσκολα θά μπορούσε νά ἐρμηνευθῆ, γιατί οἱ Ίταλοὶ τοῦ ΙΔ' - ΙΣΤ' αἰ., σέ ἐποχή δηλ. πνευματικῆς ἀναπτύξεως, θά ἔγραφαν τῆ γλώσσα τους μέ ξένη γράφῃ· ἐκτός ἂν λόγοι πρακτικοί, ὅπως ἡ ἐπικοινωνία μέ τοὺς ἑλληνικούς πληθυσμούς, τό ἐπέβαλαν, ὁπότε πάλι βασικός συντελεστής παραμένει τό ἑλληνικό στοιχεῖο.

Τὰ κείμενα αὐτά, ὅπως σημειώσαμε, ἀναφέρονται συνήθως σέ θέματα ἐκκλησιαστικά καί θρησκευτικά καί, ἐκτός ἴσως ἀπό ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, γράφτηκαν μέσα σέ ἐκκλησιαστικά ἢ μοναστικά κέντρα ἢ προορίζονται γι' αὐτά. Καί εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι στά τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰ., ὁπότε σταματᾷ ἡ παράδοση αὐτῶν τῶν κειμένων, οἱ ἑλληνικές μονές τῆς Κάτω Ίταλίας βρίσκονται σέ παρακμῆ καί χάνουν συστηματικά τήν οικονομική τους δύναμη καί τήν καλλιτεχνική καί πολιτιστική τους

ἀκτινοβολία.⁹⁵ Τὸ 1579 ἰδρύεται τὸ τάγμα τῶν ἑλληνόρρυθμων τῆς Ἰταλίας (ordine basiliano d'Italia), ποὺ θέτει τὴν Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία τῆς Ἰταλίας κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς Καθολικῆς. Ἀρχηγὸς τοῦ τάγματος διορίζεται ὁ Ἰταλὸς εὐγενὴς Colantonio Ruffo.⁹⁶ Ὑπενθυμίζουμε ὅτι τὸ τελευταῖο γνωστὸ μακρὸ ἰταλικὸ κείμενο σὲ ἑλληνικὴ γραφὴ (1571) ἔγινε μὲ ἐντολὴ του : εἶναι ἡ μετάφραση τοῦ Τυπικοῦ τῆς Μονῆς Τρυγόνος στὴν Καλαβρία,⁹⁷ ὅπου τότε ὁ Ruffo ἦταν ἡγούμενος. Ἀσφαλῶς ἡ παρακμὴ τῶν ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν ἰδρυμάτων συνετέλεσε στὴν ταχύτερη γλωσσικὴ ἀφομοίωση τῶν Ἑλλήνων τῆς Κάτω Ἰταλίας ἀπὸ τὸ τοπικὸ στοιχεῖο, ἀφοῦ τὰ κέντρα αὐτὰ ἦταν οἱ φορεῖς τῆς παιδείας καὶ τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως.⁹⁸

3. Φ ρ α γ κ ο χ ι ὴ τ ι κ α : Παράλληλα, ἀπὸ τὸν ΙΣΤ' αἰ. ἀπαντοῦν στὶς φραγκοκρατούμενες ἑλληνικὲς περιοχές, κυρίως στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, στὴν Κρήτη, στὰ Ἐπτάνησα, ἀλλὰ καὶ στὶς δυτικὲς ἀκτὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, κείμενα ἑλληνικὰ μὲ λατινικοὺς χαρακτῆρες, ποὺ γράφονται καὶ ἀπευθύνονται στοὺς δυτικούς, ἰταλικῆς συνήθως καταγωγῆς, καθολικοὺς κατοίκους αὐτῶν τῶν περιοχῶν.

Τὰ κείμενα αὐτὰ ὀνομάζονται συνήθως φραγκοχιώτικα. Κατὰ τὸν E. Dalleggio, ὁ λαϊκὸς αὐτὸς ὄρος — ποὺ δὲν περιλαμβάνεται σὲ κανένα λεξικὸ — ὀφείλεται πιθανώτατα στὸ ἐνδιαφέρον, ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἔδει-

95. Fr. Russo, *Il monachismo calabro - greco e la cultura bizantina in Occidente*, «Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata» 6 (1952), κυρίως σελ. 28. Πρβλ. καὶ M.-H. Laurant καὶ A. Guillou, *Le «Liber Visitationis» d' Athanase Chalkéopoulos*, ἔνθ' ἄνωτ., κυρίως σελ. XXIV καὶ XLIII, ὅπου σημειώνεται ὅτι ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΙ' αἰ. εἶχε ἀρχίσει ἡ παρακμὴ τοῦ ἑλληνικοῦ μοναχισμοῦ καὶ ὅτι τὸν ΙΕ' αἰ. στὶς ἑλληνόρρυθμες μονὲς οἱ μοναχοὶ δὲν γνώριζαν πιά ἑλληνικά.

96. Fr. Russo, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 28.

97. S. G. Mercati, *Sul Tipico del monasterio di S. Bartolomeo di Tricono*, ἔνθ' ἄνωτ.

98. Συμπληρωματικὰ ἀναφέρω ὅτι στὴ Βενετία τὸν ΙΣΤ' αἰ. ἐμφανίζεται

τὸ ἀντίστροφο φαινόμενο: στὴν κωμῶδια τῶν διαλέκτων (commedia dialettale), ποὺ ἀνθῆσε στὴν πόλη τῶν δόγηδων τὸν ΙΣΤ' αἰ., παρεμβάλλονται συχνὰ λέξεις καὶ φράσεις ὀλόκληρες σὲ ἑλληνικὴ γλώσσα, ποὺ ἀποδίδονται γιὰ λόγους βέβαια τεχνικοὺς μὲ λατινικὰ γράμματα. Κι' αὐτὸ ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰν ἱστορικὴ πραγματικότητα: εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἰσχυροῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, ποὺ ζοῦσε στὴ Βενετία μετὰ τὴν ἄλωση καὶ ποὺ ἐνισχύθηκε μὲ τὴν ἰδρυση τῆς ἰσχυρῆς ἑλληνικῆς παροικίας καὶ μὲ τοὺς Ἑλληνας stradiotti. Βλ. πρόσφατα L. Coutelle, *Le Greghesco. Réexamen des éléments néo-grecs des textes comiques vénitiens du XVIe siècle*, Θεσσαλονίκη 1971, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ παλαιότερη βιβλιογραφία.

ξαν οἱ Χιῶτες γιὰ τὴν ἔκδοση αὐτῶν τῶν «φράγκικων» κειμένων.⁹⁹ Τὸ φαινόμενο δὲν ἔχει μελετηθῆ στὸ σύνολό του συστηματικὰ — ὑπάρχει μόνο ὁ πολὺ χρήσιμος κατάλογος τοῦ E. Dalleggio γιὰ τὰ θρησκευτικοῦ περιεχομένου ἔντυπα, βιβλία καὶ φυλλάδια.¹⁰⁰

Πάντως τὸ παλαιότερο ἔντυπο αὐτοῦ τοῦ εἴδους τυπώθηκε στὰ 1567.¹⁰¹ Ἀπὸ τότε τὰ «φραγκοχιώτικα» κείμενα διαρκῶς πολλαπλασιάζονται καὶ παίρνουν στὸν ΙΘ' αἰ. τὴ μεγαλύτερή τους ἔκταση. Τὰ κείμενα αὐτὰ ἀπαντοῦν ἀκόμη ὡς τις ἡμέρες μας.¹⁰²

Τὰ φραγκοχιώτικα κείμενα εἶναι κυρίως θρησκευτικὰ ἔργα, λεξικά καὶ διδακτικὰ βιβλία. Ἐπίσης σ' αὐτὴν τὴ μορφή γράφονται συμβόλαια, νοταριακὰ καὶ ἄλλα ἔγγραφα,¹⁰³ ἀκόμη καὶ σπουδαῖα λογοτεχνικὰ ἔργα τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου τὸν ΙΖ' αἰ., ὅπως ἡ Ἐρωφίλη τοῦ Χορτάτζη, ὁ Φορτουναῖος τοῦ Marcantonio Foscolo, ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραὰμ κ. ἄ.¹⁰⁴

Βέβαια τὸ εἶδος αὐτὸ δὲν ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ αὐτὴν τὴν ἐποχή. Ἦδη κατὰ τοὺς ρωμαίικους χρόνους καὶ τοὺς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες ἀπαντᾷ σποραδικὰ καὶ ἀποσπασματικὰ σὲ λατίνους συγγραφεῖς, σὲ ἐπιγραφές τῶν κατακομβῶν, σὲ ἀντιφωνήσεις στὴ λειτουργία τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἀργότερα σὲ κείμενα θρησκευτικὰ καὶ σὲ ἔγγραφα βυζαντινὰ ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὴ Δύση.¹⁰⁵ Ὅμως μετὰ τις Σταυροφορίες καὶ τὴ Φραγκοκρατία, ποὺ εἶχαν σὰν ἐπακόλουθο τὴν ἔδρυση στὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία δυτικῶν ἀποικιῶν καὶ μονίμων ἐγκαταστάσεων, ἡ χρῆση τῆς ἑλληνικῆς ἦταν φυσικὸ νὰ διαδοθῆ στους νέους κατοίκους, ποὺ ζοῦσαν μέσα σὲ ἑλληνικὸ περιβάλλον, εἶχαν ἐμπο-

99. E. Dalleggio, *Bibliographie analytique d'ouvrages religieux en grec imprimés avec des caractères latins*, «Μικρασιατικὰ Χρονικά» 9 (1961), σελ. 389.

100. E. Dalleggio, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 385-498, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία. Mario Vitti, *A proposito dei Φραγκοχιώτικα*, «Ἀθηναῖα» 65 (1961), σελ. 239-243. Τοῦ ἴδιου, *Storia della Letteratura Neogreca*, [Τουρῖνο 1971], σελ. 50-51 καὶ 55 ὑποσ. 14.

101. M. Vitti, *A proposito dei Φραγκοχιώτικα*, σελ. 240.

102. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ὅτι τὰ 108 θρησκευτικὰ βιβλία τοῦ καταλόγου

τοῦ E. Dalleggio, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 402-483 κατανέμονται χρονικὰ ὡς ἑξῆς: 1 στὸν ΙΣΤ' αἰ. (1595), 2 στὸν ΙΖ' (1602, 1695), 10 στὸν ΙΗ' αἰ. (1746 κέ.), 30 στὸ α' ἡμισυ τοῦ ΙΘ' αἰ., 58 στὸ β' ἡμισυ τοῦ ΙΘ' αἰ. καὶ 7 στὸν εἰκοστὸ αἰ. (ὡς τὰ 1958).

103. Βλ. M. Vitti, *A proposito dei Φραγκοχιώτικα*, σελ. 242: ἔγγραφα στὸ Archivio di Stato τῆς Βενετίας. Dalleggio, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 397.

104. Αὐτόθι, σελ. 394-396. Vitti, *Storia della Letteratura Neogreca*, σελ. 51.

105. Dalleggio, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 389 - 394, ὅπου μεταξὺ ἄλλων τὸ Πάτερ ἡμῶν καὶ τὸ Σύμβολον τῆς Πίστεως σὲ χειρόγραφο τοῦ Η' αἰ.

ρικές σχέσεις με τούς Έλληνες, έκαναν γάμους με Έλληνίδες. Παράλληλα όμως στις φραγκοκρατούμενες ή ένετοκρατούμενες περιοχές ή ιταλική ήταν ή γλώσσα τής διοικήσεως και με τήν οικονομική δραστηριότητα τής Βενετίας και τών άλλων ιταλικών πόλεων είχε γίνει ή γλώσσα του έμπορίου. Έπίσης στις νέες άποικίες υπήρχαν καθολικοί ιερείς και καθολικά σχολεία, πού δίδασκαν και διατηρούσαν τή γλώσσα τους, ενώ αντίθετα ή ελληνική παιδεία στους πρώτους μετά τήν Άλωση χρόνους είχε υποστῆ μεγάλη κάμψη. Έτσι ήταν πιδ εύκολο σ' αυτούς τούς καθολικούς πληθυσμούς νά γράφουν και νά διαβάζουν τά ελληνικά σέ λατινικό άλφάβητο — αυτό πού είχαν μάθει στα γαλλικά και ιταλικά σχολεία τους. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο εκδότης ένός «φραγκοχωιώτικου» βιβλίου : «*Ετούτην τήν μικρήν Σύνοψιν έτύπωσα με Φράγκικα γράμματα, διατι οί Καθολικοί εις αυτούς τούς τόπουςσας είναι πλέον συνηθισμένοι νά διαβάζουσι και νά γράφουσι τά Ρωμείκα έτςι με τά Φράγκικα Γράμματα*».¹⁰⁶

Άπό τις περιπτώσεις πού αναφέραμε γίνεται φανερό ότι τó φαινόμενο άπαντᾶ σέ πληθυσμούς διεθνικούς και είναι άποτέλεσμα μακρόχρονης έπεξεργασίας. Η πολιτική κατάκτηση και ή συμβίωση με άλλόγλωσσους πληθυσμούς είναι οί βασικοί συντελεστές αυτού του φαινομένου, ενώ οί πολιτιστικές συνθήκες και ή κατάσταση τής παιδείας καθορίζουν τή μορφή του. Ό ρόλος του σχολείου σ' αυτές τις περιπτώσεις είναι πρωταρχικός.

Πάντως πρέπει νά παρατηρήσουμε ότι σ' όλες τις περιπτώσεις πού αναφέραμε έξω από τόν χῶρο τών Βαλκανίων, ή γραφή υποδηλώνει πάντα, χωρίς καμμιά εξαίρεση, τήν έθνική καταγωγή τών φορέων αυτών τών κειμένων ή τουλάχιστον εκείνων τούς όποιους άμεσα ενδιαφέρουν ή στους όποιους άπευθύνονται αυτά τά κείμενα. Στους διεθνικούς πληθυσμούς τής Μικρᾶς Άσίας και τής Κάτω Άταλίας ή γραφή παραμένει συχνά ή μόνη έθνική διάκριση και τó έθνικό άλφάβητο ο μόνος σύνδεσμος με τή μητρική γλώσσα. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Ά. Σιγάλας «ή έθνική γραφή συχνά άποδεικνύεται ισχυροτέρα και αυτής τής έθνικῆς γλώσσης, άποτελεῖ δέ μετά τής θρησκείας τó τελευταῖον

106. M. Vitti, *A proposito dei Φραγκοχωιώτικα*, σελ. 241 - τó σημείωμα, πού στο πρωτότυπο είναι βέβαια γραμμένο με λατινικούς χαρα-

κτήρες, μετέγραψα στα ελληνικά άποκαθιστώντας τήν κανονική όρθογραφία αλλά διατηρώντας τις φωνητικές ιδιότητες.

ἐθνικὸν κειμήλιον, τὸ ὁποῖον ἐγκαταλείπει ἕνας λαὸς τότε μόνον, ὅταν ἀποφασίσῃ νὰ ἐγκαταλείψῃ καὶ τὸν ἰδιαιτερόν του πολιτισμόν».¹⁰⁷

Ἡ ὥραία ὅμως αὐτὴ παρατήρηση δὲν ἐφαρμόζεται στὴν περίπτωσιν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Ἐδῶ, ὅπως εἶδαμε, ὑπάρχουν ρητὲς μαρτυρίαι ὅτι ἡ ἐλληνικὴ γραφὴ χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα ἀπὸ ξενόγλωσσους καὶ ἄλλοεθνεῖς πληθυσμούς. Βέβαια συχνὰ οἱ συντάκτες αὐτῶν τῶν κειμένων εἶναι Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ τότε πολλὰς φορὰς τὰ ἔργα τους ἀπευθύνονται σὲ ξενόγλωσσους πληθυσμούς.

Ἐπομένως στὰ Βαλκάνια ἡ ἐλληνικὴ γραφὴ δὲν ἀποτελεῖ «τὸ τελευταῖο ἐθνικὸ κειμήλιον» ἐλληνικῶν ομάδων, ποὺ δὲν μιλοῦσαν πιά τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα ἀλλὰ διατηροῦσαν τὴν ἐθνικὴ τους γραφὴ, ὅπως συμβαίνει στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ στὴν Κάτω Ἰταλία. Ἐκεῖ ἡ διατήρησις τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς ἦταν μιὰ ἀμύνα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπέναντι στὴ ξένη ἐπιρροή, ἐνῶ στὰ Βαλκάνια ἡ διάδοσις τοῦ ἐλληνικοῦ ἀλφαβήτου ἦταν μιὰ ἐνεργητικὴ πράξις τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος ἀπέναντι στοὺς ἄλλους βαλκανικοὺς λαούς. Ἔτσι στὰ Βαλκάνια ἡ ἐλληνικὴ γραφὴ ἔχει ξεπεράσει τὰ ὅρια τοῦ ἐθνικοῦ καταλοίπου καὶ ἔχει γίνῃ ἀξία ὑπερεθνικῆ»¹⁰⁸ — εἶναι «ἡ γραφὴ τῆς παιδείας».¹⁰⁹ Αὐτὸ ὀφείλεται, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, στὴ δράσις τῶν ἐλληνικῶν σχολείων, ὅπως καὶ στὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀποτελοῦσαν τὴν ἰθύνουσα τάξιν καὶ ἔπαιζαν πρωταρχικὸ ρόλον στὴν κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ συγκρότησις τῶν βαλκανικῶν λαῶν κατὰ τὴν Τουρκοκρατία.

Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ θέση ποὺ κατεῖχε ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἡ ἐλληνικὴ γραφὴ στὸν Βαλκανικὸν κόσμον, εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ Δανιὴλ Μοσχοπόλεως στὸ «Τετράγλωσσον Λεξικόν» του :

Ἄλβανοί, Βλάχοι, Βούλγαροι, ἀλλόγλωσσοι χαρῆτε
Κ' ἐτοιμασθῆτε ὅλοι σας Ῥωμαῖοι νὰ γενῆτε
Βαρβαρικὴν ἀφήνοντες γλῶσσαν, φωνὴν καὶ ἦθη . . .
Ἐυπνήσατε ἀπ' τὸν βαθὸν ὕπνον τῆς ἀμαθείας
Ῥωμαίικια γλῶσσα μάθετε, μητέρα τῆς σοφίας . . .¹¹⁰

107. Ἄ. Σιγάλα, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς γραφῆς, σελ. 294.

108. Τὸν ὄρον χρησιμοποιεῖ ὁ Διον. Ζακυθινός, Ἑπερεθνικαὶ ἀξία τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Τουρκοκρατίας, γιὰ ἄλλες πνευματικὰς ἐκδηλώσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ στοὺς χρόνους τῆς δουλείας.

109. Πρβλ. V. Beševliev, *Les*

inscriptions protobulgares, «Byzantion» 25/27 (1955 - 57), σελ. 873, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα «langue culturelle» γιὰ τὴν Χερσονήσον τοῦ Αἴμου τὸν Η' - Θ' αἰ.

110. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Albanaise*, ἀρ. 121, στὴ σελ. 50 - 51 ὀλόκληρον τὸ κείμενον τῆς εἰσαγωγῆς.

Τὸ κείμενο αὐτὸ θυμίζει τὸ σάλπισμα τοῦ Ρήγα.¹¹¹ Εἶναι ἡ ἴδια ἐποχὴ καὶ ἡ ἴδια ἰδέα. Αὐτὸ ποὺ ὁ Ρήγας ὠραματίστηκε καὶ διακήρυξε στὸν πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ τομέα εἶχε ἤδη συντελεσθῆ στὸν χῶρο τοῦ πνεύματος.¹¹²

Αὐτὴ ἡ διαδεδομένη χρῆση τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς στοὺς Βαλκανικοὺς λαοὺς χαρακτηρίζει τὴν ἀρχὴ ἢ τὸ τέλος μιᾶς ἐποχῆς ; Εἶναι ἐπιβίωση παλαιότερων τάσεων ποὺ ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἢ χαρακτηριστικὸ τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ ; Δὲν μπορεῖ βέβαια κανεὶς νὰ ἀγνοήσει ὅτι οἱ ρίζες αὐτοῦ τοῦ φαινομένου βρίσκονται στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἀλλά, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς εἶναι χαρακτηριστικὸ μιᾶς νέας περιόδου, τοῦ ὁποῦ ἡ ἀρχὴ ἀνάγεται στὸν ΙΖ' αἰ. μὲ τὴν ἀνάπτυξή τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ τοῦ ὁποῦ τὴν ἐξέλιξη ἀνέκοψαν τὰ πολιτικὰ γεγονότα τοῦ ΙΘ' αἰ. : ἡ ἀφύπνιση τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος, οἱ ἐθνικιστικὲς ἀντιδράσεις, ἡ διαμόρφωση τῶν ἐθνικῶν κρατῶν στὴ Χερσόνησο τοῦ Αἴμου καὶ τὰ διεθνή πολιτικὰ συμπερόντα.

Μαρία Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου

111. Βλ. «Θούριον» Ρήγα, ἔκδ. Λ. Βρανούση, Ρήγας (Βασικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 10), Ἀθήνα 1954, στ. 45-47.

112. Διον. Ζακυθηνοῦ, Ὑπερεθνικαὶ ἀξίαι, σελ. 11.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΜΕ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΦΗ

Ὁ κατάλογος πού ἀκολουθεῖ, περιλαμβάνει τὰ μέχρι σήμερα γνωστά σλαβικά κείμενα σὲ ἑλληνική γραφή. Μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα ὁ κατάλογος δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ εἶναι ἐξαντλητικός. Ἀποτελεῖ μιὰ πρώτη ἀπόπειρα συνολικῆς καταγραφῆς, πού θὰ χρησιμεύσῃ ὡς βάση γιὰ μελλοντικές προσθῆκες καὶ συμπληρώσεις.

Στὸ κατάλογο καταχωρίζονται κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ τριάντα πέντε χειρόγραφα ἢ ἔντυπα σὲ σλαβικὴ γλώσσα μὲ ἑλληνικὴ γραφή, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐκδοθῆ ἢ γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν περιγραφές ἢ ρητὲς μαρτυρίες, ἀλλὰ, ὅπως εἶναι ἀτονόητο, δὲν περιλαμβάνονται σ' αὐτὸν οἱ γενικές, μὴ φιλολογικές, μαρτυρίες.

Γιὰ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ταύτιση μὲ τοὺς ἤδη δημοσιευμένους καταλόγους, παρέχεται, ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἐκδόσεις, ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Κρίθηκε σκόπιμο νὰ προταχθῆ ἡ βιβλιογραφία αὐτή, πού στὸ κατάλογο μνημονεύεται συντομογραφημένη, μὲ μνεία τῆς συγκεκριμένης συμβολῆς κάθε μελέτης, γιὰ νὰ ὑπάρχῃ πλήρης καὶ ἐνιαία εἰκόνα τῶν μέχρι σήμερα ἐπιτευγμάτων τῆς ἔρευνας σ' αὐτὸν τὸν τομέα (βλ. καὶ παραπάνω, σελ. 70-71, 72 κέ. ὑποσημ. 6, 7 καὶ 9).

Draganov : N. D. Draganov, *Jugoslavjanskija knigi i statji na pečatannija grečeskimi bukvmami*, «Izvestija Otdelenija Russkago Jazyka i Slovesnosti» 10 (1905), σελ. 329 - 332 (ἀποσπάσματα 6 κειμένων).

Giannelli - Vaillant : C. Giannelli - A. Vaillant, *Un lexique macédonien du XVIe siècle*, Παρίσι 1958 (ἔκδ. 1 κειμένου).

Ivanov : J. Ivanov, *Bălgarski starini iz Makedonija*, β' ἔκδ., Σόφια 1931, σελ. 181 - 205 (τὴ μελέτη δὲν κατώρθωσα νὰ συμβουλευθῶ).

Mazon : A. Mazon, *Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du Sud*, Παρίσι 1936, σελ. 108 - 144 (ἔκδ. 2 κειμένων).

Mazon - Vaillant : A. Mazon - A. Vaillant, *L'Évangéliste de Kullakia. Un parler slave du Bas - Vardar*, Παρίσι 1938, κυρίως σελ. 251 - 338 (ἔκδ. 1 κειμένου) καὶ σελ. 7 - 9 (μνεία 4 ἔργων), 10 - 12 (κατάλογος 13 ἔργων).

Miletić : L. Miletić, *Dva bălgarski răkopisa s grăcko pismo*, «Bălgarski Starini» VI, Σόφια 1920 (ἔκδ. 2 κειμένων).

Mirčev = K. Mirčev, *Edin nevrokopski bălgarski sbornik s grăcko pismo*, «Makedonski Pregled» VII/3 (1931), σελ. 148 - 186 (ἔκδ. 1 κειμένου).

- Οικονόμου: Οικονόμου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, *Δοκίμιον περὶ πληρεστάτης συγγενείας τῆς Σλαβονοροσσιτικῆς γλώσσης πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν*, Πετρούπολη 1828.
- Παπαστάθης: Χαρ. Παπαστάθης, *Τὰ πρῶτα ἑλληνικά τυπογραφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης*, «Μακεδονικά» 8 (1968), σελ. 247 - 8 καὶ 248 ὑποσ. 3 (1+13 τίτλοι).
- Pennington: Ann Pennington, *A Polychronion to John Alexander of Moldavia in the Boldeian Library, Oxford*, «Actes du IIe Congrès International des Etudes du Sud - Est Européen. Section Littérature» (1 κείμενο).
- Polenaković = Ch. Polenaković, *Grčkiot alfavit upotrebuvan vo makedonskite kniževni tekstovi vo tekot na vekovite*, «Slovo» 21 (1971), σελ. 205 - 7 (11 τίτλοι).
- Romanski I: St. Romanski, *Bălgarski pesni s grăcko pismo ot Makedonija iz Archivata na Vercoviča*, «Makedonski Pregled» IV/3 (1928), σελ. 141 - 153 (ἔκδ. 17 τραγουδιῶν ἀπὸ τρεῖς συλλογές, βλ. παρακάτω ἀρ. 23, 24 καὶ 25 Καταλόγου).
- Romanski II: St. Romanski, *Bălgarski prikazki s grăcko pismo ot Makedonija iz Archivata na Verkoviča*, «Makedonski Pregled» IV/4 (1928), σελ. 116 - 120 (ἔκδ. 2 παραμυθιῶν ἀπὸ δύο συλλογές, βλ. παρακάτω ἀρ. 23 καὶ 24 Καταλόγου).
- Snegarov I: Iv. Snegarov, *Knižovni opiti na ochridsko narečie s grăcko pismo*, «Makedonski Pregled» 1/4 (1925), σελ. 70 - 72 (ἔκδ. 1 κειμένου).
- Snegarov II: Iv. Snegarov, *Žitija na narodni svetii pisani na ochridsko narečie s grăcko pismo*, «Makedonski Pregled» I/5-6 (1925), σελ. 30 - 34 (ἔκδ. 3 Βίων).
- Snegarov III: Iv. Snegarov, «Makedonski Pregled» IX/I (1934), σελ. 1 - 16 (τῇ μελέτῃ δὲν κατώρθωσα νὰ συμβουλευθῶ).
- Stojanov I: M. Stojanov, *Bălgarski răkopisi s grăcki elementi*, «Izvestija na Narodna Biblioteka «Kiril i Metodii» IX (XV), Σόφια 1969, σελ. 319 - 325 (17 τίτλοι, ἀπὸ αὐτοὺς οἱ ἀρ. 15 - 17 δὲν περιλαμβάνονται στὸν Κατάλογό μας, γιὰτὶ περιέχουν μόνο λέξεις ἢ σημειώματα) καὶ σελ. 341 (2 τίτλοι, οἱ ὑπ' ἀρ. 18 καὶ 3).
- Stojanov II: M. Stojanov, *Grăcko - bălgarski rečnici i učebnici*, «Studia Balkanica» 2 (= Proučvanija po slučai II Kongres po Balkanistika), Σόφια 1970, σελ. 225 κέ., ἀρ. 1, 2, 4, 44.
- Stojanov III: M. Stojanov, *Rajkovski Damaskin*, «Rodopski Sbornik» 3 (1972), σελ. 225 - 307 (ἔκδ. 1 κειμένου).

α/α	Χρόνος	Τόπος	Τίτλος ή περιεχόμενο	Βιβλιογραφία
1	ΙΣΤ' αί.	Περιοχή Καστοριάς	Λεξικό Έλληνοβουλγαρικό	Έκδ. Giannelli - Vaillant Stojanov II άρ. 1
2	ΙΣΤ' αί.	Βουλγαρία	Λεξικό Έλληνοβουλγαρικό	Stojanov II άρ. 2
3	ΐσως τέλη ΙΖ' ή άρχές ΙΗ' αί.	Βαΰκονο	Δαμασκηνός Στουδίτης	Mazon - Vaillant, σελ. 9 Stojanov I άρ. 1
4	1711	Μοναστήρι	Χρονικό	Polenaković, σελ. 204.
5	1762 (έπανεκδ. 1802 κ.ά.)	Μοσχόπολις	«Εισαγωγική Διδασκαλία, περίχουσα Λεξικόν τετρα- γλωσσον τών τεσσάρων κοι- νών διαλέκτων», ήτοι τής άπλής ρωμαϊκής τής έν Μοι- σία βουλγαρικής και τής άλ- βανικής . . . παρά Δανιήλ έν Μοσχόπολεως»	Έκδ. βουλγ. τμήματος V. A. Pogorelov, σελ. 3-48
6	1783	προέρχεται από τó Sliven - ίσως γρα- φτηκε στή Μονή Ζωγράφου	Δαμασκηνός Στουδίτης	Stojanov I άρ. 2
7	1783	Βαΰκονο	Βίος Αγίου Δημητρίου	Stojanov I άρ. 3

α/α	Χρόνος	Τόπος	Τίτλος ή περιεχόμενο	Βιβλιογραφία
8	τέλη ΙΗ' αί.	Άνατ. Βουλγαρία	Κυριακοφόρμιο	ἔκδ. Miletić, σελ. 25-70 Mazon - Vaillant, σελ. 8-9 Stojanov I ἀρ. 4
9	τέλη ΙΗ' - ἀρχές ΙΘ' αί.	Στρούγγα	Κώδικας (Kondika) ἐκκλησιασίας Ἁγ. Γεωργίου (κειμένα Εὐαγγελίου, σημειώματα)	Polenaković, σελ. 205
10	τέλη ΙΗ' αί.	πιθανώτατα σερβικής προελεύσεως. Σήμερα στη Μονή Σινᾶ.	Εὐαγγέλια Πάσχα σὲ γρφ. Sin. Gr. Mn. No 2003	Altbauer, «Cyrillomethodianum» 2 (1972).
11	ἀρχές ΙΘ' αί.	Άνατ. Βουλγαρία	Δαμασκηνός Στουδίτης (όμοιότητες με ὑπ' ἀρ. 8 - ἴσως ἴδιος γραφέας)	Stojanov I ἀρ. 5
12	1828	Gendo Váľkov Βουλγαρίας	Δαμασκηνός Στουδίτης κ.ά.	Stojanov I ἀρ. 6
13	1828	(Νοτιοσλαβία)	Συλλογή προσευχῶν (Πάτερ ἡμῶν κλπ.)	ἔκδ. Οἰκονόμου, Γ' σελ. 411 Draganov, ἀρ. 2 Mazon - Vaillant ἀρ. 1 Παπαστάθης ἀρ. 2

α/α	Χρόνος	Τόπος	Τίτλος ή περιεχόμενο	Βιβλιογραφία
14	1830	(Βουλγαρία)	Τροπάρια - προσευχές και έλληνοβουλγαρικό Λεξικό	Stojanov I, σελ. 341 άρ. 18
15	1841	Νοτιοσλαβία	Προσευχητάριο του Δημητρίου Miladinov	Stojanov I άρ. 7
16	1848 - 9	Sliven	Βίος Αγίου Γεωργίου	Stojanov I άρ. 8
17	1852	Konikovo Έδεσσας (σημ. Δυτικό, πρώην Στίβα)	Ευαγγέλιο (έκδ. τυπογραφείου Δαρζνέν Θεσσαλονίκης)	Παπαστάθης, σελ. 247 - 8 Mazon - Vaillant άρ. 2 Draganov άρ. 3 Stojanov I, σελ. 323 ύποσ. 1
18	1859	Petkovo Ροδόπη	Δαμασκηνός Στουδίτης	Stojanov I άρ. 9 Draganov άρ. 4 Mazon - Vaillant άρ. 3 Παπαστάθης άρ. 3
19	1859	Arbanasi	Άνθολόγιο (του Δημητρίου Georgiev)	Stojanov I, σελ. 341 άρ. 3
20	1861	Tărlis περιοχής Νευροκοπίου	Ευαγγέλιο (του Δημητρίου Stojlov)	έκδ. Miletić, σελ. 95-176 Stojanov I άρ. 10 Mazon - Vaillant άρ. 4 Παπαστάθης άρ. 4

α/α	Χρόνος	Τόπος	Τίτλος ή περιεχόμενο	Βιβλιογραφία
21	γύρω στ'ά 1860	Κουλακιά (σημ. Χαλάστρα)	Ευαγγελιάριο Εύστ. Κυ- πριάδη	έκδ. Mazon - Vaillant, σελ. 251 - 338
22	1863	Κουλακιά	Ευαγγελιάριο Εύστ. Κυ- πριάδη	Miletić, σελ. 5 (άπόσπ.) Ivanov, σελ.195-198(άπόσπ.). Stojanov I άρ. 11 Mazon - Vaillant άρ. 5 Παπαστάθης άρ. 5
23	1867	Βροντιά (σημ. Βροντού) περιούχης Σερρών	Συλλογή 71 τραγουδιών και παραμυθιών του Δημητρίου Μιχάλη (άπό το 'Αρχείο Verkonιέ). Σώζονται 9 τρα- γουδια και 4 παραμύθια	έκδ. Romanski I, σελ. 141 - 146, II, σελ. 116 - 120 Mazon - Vaillant άρ. 6 Παπαστάθης άρ. 6
24	—	Περιογή Σερρών	Συλλογή τραγουδιών και παραμυθιών (άπό το 'Αρ- χείο Verkonιέ). Σώζονται 8 τραγουδια και 3 παραμύθια	έκδ. Romanski I, σελ. 147 - 152, II, σελ. 116 - 120
25	—	Περιογή Σερρών	'Απόσπασμα άπό Συλλογή τραγουδιών: σώζεται το τέ- λος ενός τραγουδιού και ένα δλόκληρο. ('Από το 'Αρ- χείο Verkonιέ)	έκδ. Romanski I, σελ. 152 - 153

α/α	Χρόνος	Τόπος	Τίτλος ή περιεχόμενο	Βιβλιογραφία
26	1868	Χωριό Βυσσώκα περιοχής Λαγκαδά ΒΑ. Θεσσαλονίκης	Τετράδιο με εκκλησιαστικά κειμένα του παπά Γωάννου Angelov	Draganov άρ. 5 Ivanov, σελ. 203 - 205 Mazon - Vaillant άρ. 7 Παπαστάθης άρ. 7 Stojanov I, σ. 323 ύποσ. 1.
27	1869	Rajkovo	Δαιμασκηνός Στουδίτης	έκδ. Stojanov III Stojanov I άρ. 12
28	1870	Περιοχή 'Αχιδάς	3 Συλλογές θρησκευτικών κειμένων του Ionče Snegarov	έκδ. Snegarov I, σελ. 70-82 (άποσπ.) Stojanov I άρ. 13 Mazon - Vaillant άρ. 8 Παπαστάθης άρ. 8
29	1870	Περιοχή 'Αχιδάς	3 Βίοι 'Αγίων (Ναούμ, 'Ιβάν Βλαδιμίρ και 'Εράσιμου) του Ionče Snegarov	έκδ. Snegarov II, σελ. 30 - 34 Stojanov I άρ. 13
30	1873	Bobošica περιοχής Κορυτσάς	'Επιστολή συλλογική προς τον "Εξάρχο" Άνθιμο	έκδ. Snegarov III, σελ. 1 - 16 Mazon - Vaillant άρ. 9 Παπαστάθης άρ. 9
31	1874	Bobošica	'Ομιλία Dhimitri Canco (άπόσπ.)	έκδ. Mazon, σελ. 108 - 113 Mazon - Vaillant άρ. 10 Παπαστάθης άρ. 10

α/α	Χρόνος	Τόπος	Τίτλος ή περιεχόμενον	Βιβλιογραφία
32	1876	Leskono	Λεξικό έλληνοβουλγαρικό καὶ Χρηστομάζθεια τοῦ Stoj- če Jančev	Stojanov II άρ. 44
33	1870-1880	Bobo štica	Ἐπίστυγμα Εὐαγγελίου	ἐκδ. Mazon, σελ. 114 - 144 Mazon - Vaillant άρ. 11 Παπαστάθης άρ. 11
34	1883	ἐκδ. Θεσσαλονίκης	Ἐπίστυγμα Εὐαγγελίου με ἀκολουθία Ἐπιταφίου Θρή- νου, Μεγ. Σαββάτου καὶ Πάσχα (πολύγλωσσο)	ἐκδ. βουλγαρικοῦ ἀποστό- σματος Draganov άρ. 6 Mazon - Vaillant άρ. 12 Παπαστάθης άρ. 12
35	1880-1890	Tesovo	59 Ὁμιλίαι τοῦ πατῆρ Ἰvan Nikolov	ἐκδ. Mirčev, σελ. 148 - 186 Stojanov I άρ. 14 Mazon - Vaillant άρ. 13 Παπαστάθης άρ. 13